

Svaki je tekst dan u transkripciji, a za njom slijede pitanja i zadatci za fonološku, morfološku, sintaktičku i leksičku raščlambu teksta. Gdjekad zadatci zahtijevaju i transkripciju stare latinice, izradu rječnika, prijevod teksta na standardni jezik i slično. Pitanja i zadatci sastavljeni su ciljano i skreću pozornost na bitne jezične značajke pojedinoga teksta. Poticajni su jer ne traže samo naučene podatke nego i njihovo povezivanje s ranije stečenim znanjem. Svaki je tekst popraćen uvodom u kojem su navedeni osnovni podatci o djelu, njegovu izdanju i sekundarnoj literaturi, te snimkom naslovnice ili početne stranice izvornika i stranice na kojoj se nalazi odabrani tekst. Autori su svoje postupke objasnili u *Predgovoru*, uz koji su dodali *Načela transkripcije* i *Kratice* gramatičkih oznaka. Knjiga završava kratkim *Rječnikom* nepoznatih riječi iz obrađenih tekstova.

Knjiga Anđele Frančić i Borisa Kuzmića, istraživača i predavača povijesti hrvatskoga jezika, stručan je i metodički dobro osmišljen priručnik koji će osposobiti studente za samostalan rad na starim hrvatskim tekstovima, a nastavnicima pomoći u izvođenju nastave, te stoga nema sumnje da će dati dobre nastavne rezultate.

SANDRA SUDEC

Pola stoljeća druženja s djelom hrvatskih glagoljaša

EDUARD HERCIGONJA, *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*, Hrvatska sveučilišna naklada, urednica Anita Šikić, Zagreb 2009., 199 str.

Prihvatimo li podjelu koja znanstvenike dijeli na one koji idu utrtim stazama i grade na uređenim gradilištima i na one koji probijaju nove putove, Eduard Hercigonja nesumnjivo pripada drugima. Kada se 1975. pojavila njegova *Srednjovjekovna književnost* u poznatoj Liberovoj *Povijesti hrvatske književnosti*, dogodilo se ono što se uistinu rijetko događa: i znanstvenici i kulturna javnost počeli su polagano, ali postojano mijenjati stav o hrvatskom književnom srednjovjekovlju. Hercigonja je djela toga razdoblja opisao »kao jedinstvenu stilsku formaciju, specifično i od renesanse jasno razgraničeno književno razdoblje. Za njega je povijest srednjovjekovne književnosti sinteza povijesnih, socioloških, jezično-stilskih, književnopovijesnih i

poetoloških činjenica, podataka, analiza i prosudbi o oblicima i funkcijama onodobnih tekstova, i to kako u odnosu srednjovjekovnoga tako i u odnosu na današnjega primatelja«. Tako je Hercigonjinu knjigu ocijenila Dunja Fališevac u obrazloženju odluke da mu se dodijeli Nagrada Stjepana Ivšića (Dobitnici nagrade Stjepana Ivšića, knj. 1, HFD, 1995., str. 7–12).

Prije pojave Hercigonjina djela najstarije razdoblje hrvatske književnosti u zasebnoj je knjizi obrađeno još 1867. kada je Jagić objavio *Staro doba*, prvu knjigu svoje *Historije književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*. I mada se Hercigonja prema svim prethodnicima uvijek odnosio s poštovanjem, i prema onima skromnijih dosegâ, uzor i polazište bili su Jagić i Ivšić, dakle ono najbolje što je hrvatska filologija ponudila. Nisu, dakako, oni Hercigonji uzor u metodološkom smislu: Jagića nasljeđuje u osjetljivosti za majstorstvo riječi drevnih, mahom anonimnih autora i u razumijevanju bitnih procesa hrvatske srednjovjekovne književnosti, a Ivšića u dubokom razumijevanju veza i posebnosti pojedinih tekstova i hrvatske srednjovjekovne književnosti u cjelini. Tako je prevladao našu situaciju u kojoj se dobri znalci hrvatske književne povijesti nisu uvijek dovoljno dobro snalazili u jeziku srednjovjekovnih tekstova, a jezikoslovci nisu imali potrebnu osjetljivost za ljepotu izraza, za umjetnost riječi. Hercigonja je objedinio sve dotad iznjedrene relevantne spoznaje i ponudio nevjerojatno slojevit tekst o počecima naše književnosti. Važno je, međutim, istaknuti da za pisanje mnogih, često bitnih, poglavlja nije imao nikakvih predradnji i mogao se osloniti samo na vlastite analize. Doista je teško i pobrojiti sve vrline te knjige: ponudila je prvu relevantnu periodizaciju utemeljenu na vlastitim spoznajama o jezičnim i repertoarnim promjenama, ponudila je razvedenu podjelu na vrste (klasifikaciju), koja je uvjerljivo demonstrirala funkcionalnu razvedenost najstarijega razdoblja hrvatske književnosti, vrlo je temeljito progovorio o situiranju starih tekstova u nama suvremenom trenutku, posve je originalno opisao češko-hrvatske i rusko-hrvatske kulturne veze u srednjem vijeku i osvijetlio korpus tako da se srednjovjekovna tropismena književnost ukazala kao ravnopravan dio ukupnoga hrvatskoga književnoga stvaranja.

Hercigonja se nikada nije žurio s objavljivanjem tekstova. I prije i poslije ove knjige pisao je opsežne književnopovijesne i filološke studije. Dio njih objavio je u djelu *Nad iskonom hrvatske knjige* (1983.) u velikoj mjeri pro-

širene i dopunjene. Prvi dio te knjige zove se *Hrvatskoglagoljsko srednjovjekovlje u književnoj historiografiji* (str. 11–157) i u njemu je pokazao kako je književna historiografija gledala na našu srednjovjekovnu književnost i kako je, kojim ritmom, kakvim metodološkim aparatom, postavljala pitanja i rješavala probleme koji su se u tom proučavanju nametali. Kukuljević, Jagić, Fancev, Lozovina, Ivšić, Milčetić, Kombol, Štefanić, Hamm imaju ozbiljnih zasluga (svaki, dakako, u drukčijoj mjeri), ali se jasno razabire da su spoznaje u našoj književnoj historiografiji sporo zrele i da se predugo i prečesto nije činilo više od prikupljanja i registriranja gradiva te mehaničkih razvrstavanja u vremenskom slijedu. Drugi dio knjige zauzimaju rasprave u kojima se razmatra društveni i gospodarski okvir hrvatskoga glagoljštva, metodologija proučavanja jezika i stila srednjovjekovnih autora te nekoliko rasprava usmjerenih posve jezikoslovno: o kajkavskim elementima u glagoljskim tekstovima, o njihovoj grafiji te o sintaktičkim i stilističkim problemima. Sličnim se problemima bavio i u drugim radovima koji nisu ušli u ovu knjigu. Obrađivao je razne vidove čakavsko-kajkavsko-staroslavenskoga interferiranja interpretirajući to miješanje jezičnih elemenata iz različitih sustava kao svjestan pokušaj da se dođe do književnoga jezika koji bi bio prihvatljiv na što širem teritoriju. Sintaksu i stilistiku starih, posebice glagoljičnih, ali i drugih, tekstova opisivao je prije svih drugih. Stekao je ugled znanstvenika koji se podjednako dobro snalazi u književnopovijesnoj i povijesnojezičnoj problematici. To je bilo moguće stoga što je temeljitoj tradicionalnoj filološkoj naobrazbi dodao uvide u recentna književnoteorijska djela i što je pratio relevantna smjerenja u suvremenom jezikoslovlju.

Treća Hercigonjina knjiga *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja* (¹1994., ²2006.) opisuje hrvatsku srednjovjekovnu kulturu prateći i dio ostvaren latinskim jezikom i dio ostvaren slavenskim idiomima. U naslovu nema termina *književnost* jer autor prati porabu pisma i jezika kakvu ne možemo pokriti tim terminom, čak ni kad ga najšire tumačimo. Prvo je izdanje izašlo u Matičinoj »Maloj znanstvenoj knjižnici«. Narav edicije zahtijevala je vrlo sažet prikaz što je za autora, poznatoga po dugim rečenicama slojevitoga značenja i po nastojanju da ništa relevantno ne ostane neizrečeno, bio velik izazov. Morao je izbjeći opširnije književnopovijesne i kulturološke analize, ali je ponudio knjigu kojom pokazuje da trojezičnost i tropismenost hrvatske srednjovjekovne kulture nije nikakav slučaj

mehanički spoj pisama i jezika, nego da je takva pisana proizvodnja odslik bitnih osobina hrvatske srednjovjekovne duhovnosti. Ta je kultura omeđena latinskim *Trpimirovim natpisom* (pol. 9. st., Rižinice) kao početkom i glagoljičnim *Misalom po zakonu rimskoga dvora* (1483.) kao završetkom. U tom raznojezičnom i poligrafijskom okviru ima puno tekstova koji svjedoče o suživotu grafija i jezika i autor nam doista majstorski ukazuje na veze, kontekste, posebnosti. U njegovoj interpretaciji i ono što je na prvi pogled važna pojedinost samo filologu-eruditu postaje nosivom činjenicom koja će zainteresirati i manje ambicioznoga čitatelja.

Četvrta Hercigonjina knjiga *Na temeljima hrvatske književne kulture – medievističke rasprave* (Zagreb: Matica hrvatska, 2004.) demonstrira posve jasno njegovu metodologiju u proučavanju književnojezičnoga i stilskoizražajnoga kontinuiteta od srednjovjekovlja do 18. st. i u njoj se svestrano osvjetljava uloga hrvatskoga glagoljaštva kao stožerna elementa hrvatske duhovnosti na velikom dijelu hrvatskoga prostora te zanimljivi odjeci toga našega fenomena u inozemnim srednjovjekovnim prikazima onodobnih europskih kulturnih smjeranja. U svim njegovim knjigama i u velikoj većini rasprava glagoljaštvo je glavni junak priče, u ovoj knjizi posebno. Pokazuje se da je i u ranom i u razvijenom srednjem vijeku glagoljica najvažnije hrvatsko pismo, njome su ostvareni tekstovi koji znače početak povijesti hrvatskoga jezika i književnosti, ali i početak hrvatske pravne i znanstvene tradicije. Hrvatski su glagoljaši izvanrednom upornošću branili posebnosti mlade hrvatske kulture, a da pritom nisu zapali u izolaciju. To se vidi po tome što su na različite stilizacije hrvatskoga književnoga jezika preveli praktično sve najvažnije tekstove zapadnoeuropske književnosti, a u ranom su srednjem vijeku bili vrlo kreativan posrednik između europskoga Istoka i europskoga Zapada. Zbog toga su uza se prikovali pažnju Eduarda Hercigonje i on već gotovo pola stoljeća njihovo djelo iznosi pred znanstvenu i kulturnu javnost.

***

Nekoliko riječi o prethodnim knjigama Eduarda Hercigonje dobar su, vjerujem, uvod u prikaz njegove najnovije knjige *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva* koju je 2009. objavila Hrvatska sveučilišna naklada (urednica Anita Šikić). Ta najnovija knjiga profesora Hercigonje naime sažima isku-

stva dugogodišnjega (rekli bismo: polustoljetnoga) rada i druženja s djelom hrvatskih glagoljaša. Nakupljena znanja i stečeni uvidi oblikovali su u našega autora sliku o tisućljetnoj glagoljaškoj djelatnosti i o njezinoj važnosti za tijekove ukupne hrvatske povijesti, posebice dakako povijesti kulture, književnosti i jezika i tu sliku autor posreduje čitatelju. Knjiga je nastala kao plod autorove suradnje s poznatim projektom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti *Hrvatska i Europa* koji je zamišljen »kao sveobuhvatna obrada hrvatskoga identiteta i dioništva u europskoj i univerzalnoj zajednici« (str. 5). (Usput budi rečeno, Eduard Hercigonja uložio je silne napore u taj projekt u svojstvu pomoćnika urednika prve knjige i urednika druge uvjeren da je jedna od prevažnih zadaća naše kulture da posredujemo svijetu sve ono što smo ugradili u europsko i univerzalno bogatstvo i zajedništvo). Za spomenuti je projekt napisao tri opsežna priloga koja je za ovu priliku dopunio i međusobno povezo.

Prvi dio knjige zove se *Glagoljaštvo i glagolizam u srednjem vijeku* (str. 9–40). U početku autor raspravlja o tome kako su Hrvati prihvatili kršćanstvo i kako je izgledao latinski stratum na koji će se nasloniti i u kojemu će zaživjeti srednjovjekovna hrvatska kultura. Vjeruje da se kršćanstvo među Hrvate širilo i iz romanskih središta bizantske Dalmacije, ali da je poseban zamah tomu procesu dala franačka crkvena i kulturna politika. Osobito mu se uvjerljivim čine argumenti koje su i prije, a posebice u novije vrijeme, iznosili hrvatski povjesničari umjetnosti, a odnose se na crkvenu arhitekturu, ponajprije organizaciju unutrašnjega crkvenoga prostora koji je u svim sačuvanim hrvatskim crkvama iz 9. stoljeća uređen po karolinškom modelu. Uključivanje u sferu latinske kršćanske duhovnosti značilo je i prihvaćanje latinskoga jezika i pisma kao univerzalnih medija komunikacije, a to je dalje značilo i oblikovanje hrvatske književnosti latinskoga jezičnoga izraza koja kroz stoljeća pokazuje »kontinuirani uspon u pogledu pravilnosti jezika i kultiviranja stila latinskoga izraza, uz praćenje (pa i lokalno modificiranje) općih razvojnih smjerova europskoga skriptorskoga umijeća« (str. 13). Kao osobitu zanimljivost i posebnost naših prostora autor spominje vrlo rana razmišljanja kako latiničnu grafiju prilagoditi hrvatskomu fonološkomu sustavu i upozorava na zanimljive pokušaje da se palatalnost označi svojevrtnim dijakritičkim znakom u imenima (Godečaj) ili terminima (tepči) i sl. Uglednim skriptorijima priobalnoga područja (Zadru, Splitu, Rabu, Osoru

itd.) pridružuje se i značajno sjevernohrvatsko središte Zagreb s novoutemeljenom biskupijom (1094.) koja će stalno dobivati na važnosti. Krajem 9. stoljeća počinje se hrvatski kulturni pejzaž mijenjati, naime on je »obogaćen novom, slavenskom, grafijskom i jezično-književnom sastavnicom« (str. 15). Toj je sastavnici posvećena ova knjiga, i sve autorove poglede na glagoljaštvo može upoznati čitatelj koji knjigu u cijelosti pročita. No, ako bismo birali ona sažeta, a udarna Hercigonjina određenja hrvatskoga glagoljaštva, moglo bi to biti (i) ovo: »Kao način mišljenja, životni stav i spontani duhovni pokret, svojevrсна ideološka projekcija društvenog položaja te svakodnevnne, pastorizacijske, katehetičke i ine pragmatike hrvatskih glagoljaša (a podjednako i njihovih moravskih, panonskih i makedonskih prethodnika), glagolizam je glagoljaško duhovništvo trajno određivao kao polivalentnu funkciju sredine u kojoj je ono živjelo i djelovalo« (str. 15). Hercigonji je jako stalo da se uoči kako hrvatski glagoljaši iskazuju svoju privrženost Rimskoj crkvi, ali istodobno ne prihvaćaju nametanje latinskoga jezika. To odbijanje latinskoga jezika nipošto, međutim, ne znači izolaciju, jer upravo će glagoljaši prevoditi tekstove nastale na drugim europskim prostorima i uključivati ih u obzor hrvatske kulture.

Okolnosti pod kojima je hrvatska kultura stupila u ozračje slavenske, ćirilometodske jezično-književne tradicije nisu posve razjašnjene, naglašava autor, i spominje neke od mogućnosti, ali se iz daljnjih izlaganja u knjizi vidi da mu je najbliže shvaćanje da se to dogodilo krajem 9. stoljeća. Sažeto je prokomentirao i druga prijeporna pitanja i ona koja su to bila, a sada više nisu: mit o Grguru Ninskom kao zaštitniku glagoljaštva, farlatijevske teze o glagoljašima kao progonjenoj buntovničkoj skupini, Klaićkinu tvrdnju da je glagoljaštvo prvotno zaživjelo izvan granica tadašnje Hrvatske, Bobinu tezu o tome da Morava iz srednjovjekovnih spisa nije današnja Moravska i da se poznata misija odigrala na južnoslavenskim prostorima itd., a u sklopu zanimljivih i donekle prijepornih pitanja najviše je mjesta dao odnosima između reformatorskoga pape Aleksandra II. i protureformatorskoga Honorija II., te je u tom sklopu pokušao protumačiti poznatu priču Tome Arhiđakona o Zdedi, Potjehu i Vulfu. Jedan od udarnih autorovih zaključaka glasi: »Glagoljaštvo se čvrsto ukorijenilo u život srednjovjekovne Hrvatske: prilagodljivo u odnosu na pritiske, vjerno svojoj tradiciji, duboko sraslo s fizičkim i duhovnim životom naroda iz čije se sredine čitavo jedno tisućljeće

obnavljalo, ono je uspjelo postati povijesnom pojavom koja se nije mogla zanemariti ili izbrisati odlukama hijerarhije.« (str. 23).

Završne stranice prvoga poglavlja posvećene su pojmovima trojezičnosti i tropismenosti (autor pokušava vremenski odrediti svaku od sastavnica) i latinsko-slavenskoj simbiozi kao osobitoj odrednici hrvatske srednjovjekovne kulture. Osim toga, upozorava i na pogrešne odredbe glagoljaškoga prostora koje ne razlikuju prvotni prostor (uski obalni i otočni od Istre do srednje Dalmacije) od onoga u razvijenom srednjem vijeku kada se glagoljaštvo širi do Dubrovnika, u Liku, Gacku i Krjavu sve do Kupe i krajeva uz Unu. Na samom kraju opisani su važni epigrafski spomenici, posebice pažljivo i dojmljivo *Bašćanska ploča*, te tekstovi na pergameni koji čine korpus najstarijega razdoblja hrvatskoga glagoljaštva: *Kločev glagoljaš*, *Bečki listići*, *Grškovićev apostol*, *Bašćanski fragmenti*, *Budimpeštanski fragment*, *Listina slavnoga Dragoslava* te protograf *Nikodemova evanđelja (Gesta Pilati)* iz 10. st. koji se može nazvati prvim svjedokom posredničke uloge hrvatske kulture u razmjeni kulturnih dobara Istoka i Zapada. Određenu je pažnju autor posvetio i ćiriličnim tekstovima, *Povaljskoj listini* i *Povaljskom pragu*.

Drugo poglavlje, *Glagoljaštvo u razvijenom srednjovjekovlju* (str. 41–118), najopsežnije je iz jednostavnoga i posve opravdanoga razloga: ono govori o vremenu najvećega uzleta glagoljaštva. Međutim, prije nego što se pozabavio tim razdobljem, Hercigonja se osvrnuo na probleme, značajke i posljedice dosadašnjih istraživanja glagoljaštva i ponudio periodizaciju njegove ukupne povijesti. Sažeo je za ovu priliku svoje od sedamdesetih godina XX. stoljeća poznate nam napore da ukaže na neprimjerenost slike glagoljaša kao siromašna i neobrazovana svećenika koji je omiljen u svojoj pastvi zbog privrženosti svojem narodu. Pokazuje i u ovom tekstu kako i Jagić kadšto o tome sudi posve u neskladu s činjenicama, a nasljedovatelj je mnogo (Broz, Medini, Šurmin, Trogrančić, Barada, Črnja). U tom nizu posebno mjesto pripada Arturu Croniji i njegovoj tezi o sirovim i siromašnim popovima glagoljašima. Oblikovalo se tako mišljenje da je glagoljaška pisana djelatnost zapravo »predvorje književnosti« i samo su neki autori to vidjeli drukčije i točnije (Ivšić, Strohal, Lozovina, ponekad i donekle Kombol i Barac). Autor ne ističe da je upravo on sedamdesetih godina odlučujuće utjecao da se počne misliti drukčije. I u ovoj prilici naglašava važnost Kukuljevićeve i Šurminove zbirke koje su, tvrdi, morale biti dostatan argu-

ment da se ustaljena mišljenja promijene. Naravno, važan je bio i napredak povijesne znanosti koja je u naše vrijeme ponudila neka iznimno vrijedna djela o hrvatskom srednjem vijeku (Raukar).

Za one koji proučavaju hrvatsko glagoljaštvo i za one koji se za tu problematiku zanimaju samo uzgred velika je pomoć Hercigonjina razvedena, kratko i precizno obrazložena periodizacija tisućljetnoga trajanja toga fenomena. Podijelio je to trajanje na dva velika perioda, prvi od kraja 9. do tridesetih godina 16. stoljeća i autor ga dalje dijeli na tri podrazdoblja, a drugi od tridesetih godina 16. do početka 19. stoljeća i podijeljen je na dva podrazdoblja. Posebnu pažnju poklanja sredini 13. stoljeća, tj. poznatim privilegijima pape Inocenta IV. senjskomu biskupu Filipu i omišaljskim benediktincima. U tim događajima vidi »kraj razdoblja obilježenoga borbom za njezin opstanak te početak mirnoga razvoja i procvata glagoljičke knjige« (str. 53). Zanimljiva je novost u interpretaciji Inocentova privilegija Hercigonjino povezivanje njegova sadržaja s događajima u Bosni: on, naime, drži da je neuspjeh rimske crkvene politike u Bosni (»... Crkva bosanska nije u tim burnim godinama XIII. stoljeća slomljena. Naprotiv, u usponu su njezin ugled i utjecaj u bosansko-humskom društvu...«, str. 54) naveo vatikanske čelnike da preko Senja, glagoljice i crkvenoslavenskoga jezika uvećaju izgledе svojih misionarskih nastojanja.

U nastavku autor opisuje značajke duhovnoga ozračja u razvijenom srednjem vijeku te osobitosti i posljedice književnojezičnoga i grafijskoga razvoja glagoljaških tekstova. Posebice ističe dualizam kulturnih utjecaja i naglašava da se i vrlo kasno (u glagoljičnim tekstovima 17. i 18. stoljeća) primjećuje to sudaranje dviju ekumena i dvaju uljudbenih, političkih i konfesionalno-jurisdiktivnih sustava. Pokazuje kako su biblijsko-liturgijski tekstovi priređeni prema *Septuaginti*, elementi bizantske himnodije, ritualni i misni obrasci te drugi elementi staroslavenske, ćirilometodske baštine živjeli u kodeksima »po zakonu rimskoga dvora« zajedno s novim tekstovima prevedenima s latinskoga ili adaptiranima prema latinskomu novomu tekstu. Ističe zanimljiva i raznolika rješenja jezičnoga uređivanja, posebice zborničkih tekstova i informira čitatelja o smjeru razvoja hrvatske glagoljice od 13. do 16. stoljeća, tj. od poluobljih prema uglatim oblicima. »Hrvatska glagoljica izlazi tako, početkom XIV. stoljeća iz dvjestogodišnjega prijelaznoga razdoblja, kao svečano izrazito uglato kaligrafirano *ustavno pismo* liturgijskih (ali

i neliturgijskih) kodeksa, prepoznatljivo po svojoj geometrijski stiliziranoj, osebujno dekorativnoj morfološkoj strukturiranosti (paralelogrami, kvadrati, pravi i kosi kutovi, krugovi ili kružni isječci, elipse, ravna linija). Istodobno s *poluustavom* namijenjenim neliturgijskim rukopisima, koji se javlja potkraj XIV. stoljeća kao pismo nešto slobodnije od ustava, s manje pisarske stege u pogledu čuvanja dvolinijskoga karaktera ili simetričnosti pri oblikovanju pojedinih slova, u glagoljičku se pismenost uvodi *kurzivom* (str. 63).

I recenzenti i čitatelji prethodnih Hercigonjinih radova u velike su mu zasluge upisali što je obezvrijedio tvrdnje o siromašnim i neukim popovima glagoljašima prikazujući intenzitet i načine stjecanja zemljišta i prerađivačkih pogona (mlinovi, pile, stupe za vunu), nudeći mnogo dokaza o njihovu ugledu u društvu i o njihovoj upućenosti u različite grane ljudskoga znanja. U ovoj je knjizi ponudio najvažnije činjenice i stavove, opet posebno upozoravajući na onu skupinu hrvatskih srednjovjekovnih intelektualaca koji su se Europi predstavljali biranom latinštinom, a u Hrvatskoj branili glagoljicu i duhovnost koju je ona posredovala: Novak Disislaović, Juraj iz Slavonije, Nikola Modruški, Šimun Kožičić Benja, Franjo Jožefić, Jerolim Vidulić, fra Stjepan Belić, knez Bernardin Frankopan. Njihova djelatnost nije samo dokaz o postojanju glagoljaškoga humanizma, nego nas upozorava da ne treba suviše shematično prikazivati odnose između latinaša i glagoljaša.

Nakon iznošenja općih značajki razdoblja o kojemu govori, Hercigonja opisuje glagoljaški korpus s obzirom na njegovu funkcionalnu usmjerenost i s obzirom na vrijeme u kojem se tekstovi javljaju. U tim opisima koji su u pravilu sažeci njegovih prijašnjih radova obogaćeni pokojom novom spoznajom ima i novih opsežnijih opisa kao što je onaj najstarijega glagoljičkoga »zakona braščine« iz 1425. godine u kome komentira i prepričava svaki kapitul potvrđujući svoje otprije nam znano oduševljenje glagoljaškim administrativnim tekstovima. »Pisac predočenog 'zakona braščine' pokazao je izraziti smisao za normativno strukturiranje teksta. Zamjetno je njegovo nastojanje da se odredbama matrikule konstituiraju dvije podjednako važne sastavnice koje su po autorovoj zamisli trebale biti pretpostavkom za uspješno djelovanje 'braščine'. Riječ je o *duhovnoj*, religioznoj, komponenti ... dok na drugoj strani permanentno (i očito, strogo kontrolirano) vodi brigu o *materijalnom poslovanju* ...« (str. 85).

Hercigonju su uvijek posebno zanimali lijepo iskazani senzibiliteti za naraciju i za »stilski funkcionalan izbor jezičnoizražajnih sredstava« (str.

97) pa im je i u ovom stegnutu opisu tisućljetnih glagoljaških nastojanja posvetio puno pažnje bez obzira govori li o liturgijskim, zborničkim ili pravnim tekstovima.

Glagoljični se tisak razmatra kao apogej i početak silazne putanje glagoljaške djelatnosti. Od 1483., kada je otisnuta naša prva knjiga pa do 1561. kada *Brozićevim brevijarom* završava prirodni razvitak hrvatskoga glagoljaštva, otisnut je 21 naslov (za svaki od njih autor nudi podatak gdje i kada je tiskan, koliko se primjeraka sačuvalo i gdje se nalaze te imamo li tekst u pretisku ili u transliteraciji). Glagoljični tisak 17. i 18. stoljeća (Levaković, Paštrić, Karaman) drži projektom kobnim za opstanak hrvatskoga glagoljaštva i nedjelotvornim za nastojanja oko crkvene unije, a na kraju opisuje protestantski glagoljični fond otisnut u Urachu između 1560. i 1564. godine (14 naslova u ukupno 10.900 primjeraka).

Pretposljednje potpoglavlje drugoga poglavlja (*»Turski glasi« u glagoljaškoj knjizi XV. i XVI. stoljeća (kroničarski zapisi, marginalne bilješke u rukopisima, izvješća uhoda iz hrvatsko-turske Krajine)*, str. 102–110) posvećeno je tzv. *turskim glasima*, a u njemu je autor obradio i vrlo poznat *Zapis popa Martinca iz Drugoga novljanskoga brevijara*. U velikoj je mjeri taj zapis poznat upravo zahvaljujući Hercigonji, ne zato što bi ga on prvi uočio ili jedini obrađivao, nego stoga što je uvjerljivije od drugih pokazao koja to stilskoizražajna sredstva donose tako vidljivu ljepotu i dramatičnost Martinčevoj žalopojki nad krbavskom tragedijom hrvatskoga naroda. Ključne elemente analize i zaključaka ponavlja i ovdje. Drugi tekst kojemu je poklonio veću pažnju glagoljaški je zapis (u zborniku koji se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu) o Ivanu Torkvatu Karloviću, smionu mladom vitezu i uspješnu borcu protiv Osmanlija, koji je (u vremenu poslije nastanka zapisa) postao hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim banom (umro je u Zagrebu 1531.). Taj je zapis puno manje poznat od Martinčeva, ali, kako pokazuje Hercigonja, i on je lijepo literarno svjedočanstvo o teškom vremenu. Treći dio potpoglavlja posvećen je obavijestima »otajnih straž«, tj. pismima uhoda koje su s područja koja su osvojili Turci slali jezgrovite obavijesti o vjerojatnim smjerovima turskih napada i druge zanimljive podatke. »Sukladno s vojnoobavještajnom funkcijom ove građe, tekstovi obavijesti redovito su svedeni na temeljne podatke o predmetu dojava s uobičajenim upozorenjem na hitnost, što veću moguću brzinu dostave

obavijesti adresatu na terenu.« (str. 106) Hercigonja svoj navod potkrepljuje brojnim primjerima iz tekstova koji se danas čuvaju u nekadašnjem ljubljanskom Kranjskom deželnom muzeju (Rudolphinum).

Posljednje potpoglavlje ovoga poglavlja (*Glagoljica i glagoljaštvo u Europi XIV–XVI. stoljeća*, str. 110–117) govori o tome kako se spoznaje o hrvatskom glagoljaštvu šire izvan hrvatskih granica: u Francusku, Češku, Poljsku, Italiju, Sloveniju, te kako su svojim pismom i sadržajem poruka zainteresirale respektabilne intelektualne krugove izvan matice zemlje.

Treće i ujedno posljednje poglavlje nosi naslov *Glagoljaštvo i glagoljica od XVI. do XIX. stoljeća* (str. 119–174). Ono je ponešto drukčije koncipirano od dvaju prethodnih poglavlja. Rekli bismo da autor ovdje primjenjuje zemljopisno načelo, tj. po hrvatskim nam regijama (Krbava i Lika, Modruša, Zagrebačka biskupija, Pokuplje, ozaljsko vlastelinstvo, mletački posjedi, Krk, Istra, Senjsko-modruška biskupija, Rijeka) prikazuje što se događa u vrijeme kada glagoljaštvo pomalo odlazi na marginu hrvatskih kulturnih događaja i kada latinica postaje glavnim pismovnim izrazom hrvatskih kulturnih vrijednosti. No glagoljaši i tiskaju i, još više, prepisuju – svojom marljivošću pokušavaju zaustaviti ili barem ublažiti negativne trendove. Hercigonja, oslanjajući se na svoja i druga relevantna istraživanja (Radoslava Lopašića, Slavka Kovačića, Vjekoslava Štefanića, Mihovila Bolonića i drugih) prikazuje važnije dosege glagoljaške pismenosti, rasprostranjenost glagoljaških župa, glagoljaško školstvo i neprestano ukazuje na razloge koji nisu samo oslabili živost glagoljaških zajednica, nego su doveli do velikih demografskih i društvenih promjena. Posebno su mjesto dobili glagoljični notarski protokoli Mikule Krstinića i Ivana Božičevića (1564.–1636.), zatim istočnoslaveniziranje (rusifikacija, rutenizacija, ukrajinizacija) hrvatskih glagoljskih izdanja i posljedice koje su ti postupci imali u pojedinim glagoljaškim sredinama, pojava šćaveta, Glavinićev projekt obnove glagoljičnih izdanja, Parčićev misal iz 1893. itd., a u završnim rečenicama autor kaže: »Promotren u povijesnoj perspektivi, glagolizam se objektivno doživljava kao jedan od stožernih činitelja očuvanja hrvatske etničke opstojnosti i kulturne samobitnosti koja je, isključujući prihvaćanje nametnutih utjecaja, uvijek bila otvorena dijalogu i poticajnim međuprožimanjima u duhovnoj sferi« (str. 172).

Odličnu dojamu o knjizi pomažu i slikovni prilozi, ne zbog svoje likovne raskoši, nego zbog toga što uz pet lijepih fotografija (na kojima dominira

Čokovac i njegov benediktinski samostan) knjiga nudi i 25 snimaka važnih tekstova te uz njih opsežne i brižljivo dotjerane opise njihova sadržaja kao i kulturne i književnojezične važnosti. Tako su obrađeni *Kločev glagoljaš*, *Bečki listići*, *Mlađi glagoljski pripis Kijevskih listića*, *Grškovićevo odlomak Apostola, Illirico 4*, *Prvi vrbnički brevijar*, *Egzorcizmi* iz prve pol. 14. st., *Regula svetoga Benedikta*, *Brevijar Vida Omišljanina*, *Ivančičev zbornik*, *Glagoljična listina iz Like* (1469.), ćirilična *Oporuka Radoslavca Vladišića*, *Hrvojev misal*, *Hvalov zbornik*, *Beramski brevijar*, *Drugi novljanski brevijar*, *Klimantovićevo zbornik*, *Petrisov zbornik*, *Pismo bana Nikole Šubića Zrinskog*, *Česka glagoljska Biblija*, *Naslovnica Postelove knjige Linguarum duodecim...*, *Kuzmićevo zbornik*, *Kraljićevo rječnik*, *Poslanica o nedjelji u tekstu propovijedi* iz 19. stoljeća, *Zapis Bare Pifrovića* iz 1636. Snimci i opisi snimaka djelotvorno obogaćuju sadržaj knjige i daleko od toga da bi bili samo ilustrativni materijal.

Stožerni činitelj naše narodne opstojnosti, glagoljaštvo, u ovome djelu prikazuje autor koji već dugo i s pravom uživa ugled iznimnoga filologa i poznavatelja hrvatskih kulturnih procesa, posebice onih povezanih s hrvatskim glagoljaštvom. Jezikoslovna opremljenost, poznavanje starijih i novijih pogleda na književnost, odlični kulturološki uvidi, dugotrajno i temeljito bavljenje glagoljaškim fenomenom, sve to oplemenjeno snažnim autorovim uvjerenjem da se bavi nečim vrijednim svake pažnje – urodilo je knjigom koju s pouzdanjem i s opravdanom nadom može uzeti svatko komu je hrvatska kultura zanimljiva i važna.

STJEPAN DAMJANOVIĆ

ŠIMUN KOŽIČIĆ, *Od bitija redovničkoga knjižice*, Rijeka, 1531. Pretisak priredila Anica NAZOR, Državni arhiv u Rijeci – Družba »Braća hrvatskoga zmaja«, Stol riječko-bakarski, Rijeka 2009. Pretisak – 28 str. + transkripcija – 133 str.

Povodom 450. obljetnice smrti modruškoga biskupa Šimuna Kožičića Benje održan je 1988. godine znanstveni skup *Šimun Kožičić Benja i njegovo doba*. Izlaganja sa spomenutoga skupa, objavljena u *Zborniku radova o Šimunu Kožičiću Benji* prije dvadeset godina, do danas su ostala temeljnim

korpusom znanja o tome glagoljaškome humanistu i vrlo zanimljivoj osobi koja je u povijesti hrvatskoga glagoljaštva ostala upamćenom uglavnom po težnjama za popravljanjem jezika, obično tumačenima u purističkom kontekstu.

Izvršno poznata s literaturom o Kožičiću, ali i glagoljaškim tiskarstvom uopće, akademkinja Anica Nazor prikazala je Kožičićev život i djelo u nekoliko navrata. Upravo je ta upućenost, između ostaloga, utjecala na njezinu angažiranost oko priređivanja pretisaka njegovih izdanja. Sve do recentnih razdoblja uočljiv je naime manjak sustavnijih istraživanja jezika Kožičićevih izdanja, razlog kojemu je – barem dijelom – i nedostupnost izvornika. Godine 1861. Franjo Rački napisao je da je Kožičić manje razumljive riječi zamjenjivao »pučkima«, istovremeno ipak zadržavajući staroslavensko-starohrvatsku jezičnu mješavinu u nadi da će to olakšati prihvaćanje starijih i podučavanje mlađih svećenika. Ta se tvrdnja s vremenom sve više radikalizirala i naposljetku nerijetko pojednostavnjeno identificirala s kroatizacijom. S druge strane Kožičićev životni put, djelovanje i humanistička nastojanja dosad su relativno dobro dokumentirani i poznati.

Od šest knjiga tiskanih u njegovoj glagoljskoj tiskari u Rijeci 1530. i 1531. dosad su objavljeni pretisci triju Kožičićevih izdanja: *Psaltir* (1976.), *Knjižice krsta* (1984.), *Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov* (2007.), a 2009. godine tiskan je i pretisak četvrtoga: *Od bitija redovničkoga knjižice*. *Psaltir* je transkribirao još Josip Leonard Tandarić, a Anica Nazor ga je, s obzirom na to da nema kolofona, Kožičiću atribuirala na temelju tipografskoga znaka njegove tiskare na zadnjem listu i inicijala podudarnih s drugim njegovim izdanjima. Sljedeća tri navedena izdanja priredila je samostalno Anica Nazor, a u tijeku je i priprema kritičkoga izdanja Kožičićeva *Misala hrvackoga*, koja se provodi u sklopu projekta *Enciklopedija hrvatskoga glagoljaštva* pod vodstvom akademika Stjepana Damjanovića na zagrebačkome Filozofskome fakultetu. Priređivanje i objavu čeka dakle još samo posljednja knjiga otisnuta u riječkoj glagoljskoj tiskari – *Oficij rimski*. Ubrzo bi tako kompletna Kožičićeva glagoljička ostavština mogla biti objavljena i dostupna.

Od bitija redovničkoga knjižice pravilnik su redovničkoga života posvećen vinodolskomu vikaru i župnicima, tada u sastavu Modruške biskupije, koji sadrži 12 listova papira. Najprije su navedene zapreke (*protivščine*)

zbog kojih se ne može primiti sveti red, a potom kakvi bi trebali biti redovnici koji su ga već primili (*kriposti*). Ponovno se izdanje sastoji od dviju knjiga. Za grafičko je uređenje i oblikovanje korica *Knjižica* zaslužan Frane Paro, vrstan grafički stručnjak i istraživač tehnike hrvatskoglagoljskoga tiskarstva, koji je s akademkinjom Nazor surađivao i ranije u priređivanju ponovnih izdanja djela Kožičićeve glagoljske tiskare. U prvoj je knjizi pretnut izvornik, za čiju je reprodukciju poslužio jedini sačuvan primjerak, koji se čuva u Ruskoj nacionalnoj knjižnici u Petrogradu. U drugoj se knjizi nalazi transkripcija predložka radi pristupačnosti i čitateljima nefilološke struke. Predgovor Jurja Lokmera i uvodni tekstovi Anice Nazor donose se i u prijevodu na ruski jezik.

Posebice je komplicirano pitanje jata, ne samo zbog dvojba o načinu na koji se čitao u hrvatskoglagoljskim tekstovima već i zbog specifične situacije u Kožičićevim izdanjima, gdje se rabi sasvim nedosljedno i – u primjerima u kojima nije reflektiran u *i* – često interferira s grafemom *e*. Priređivačica se opredijelila za zadržavanje jata na etimološkim mjestima i ispravljanje u primjerima gdje se on pojavljuje umjesto etimološkoga *e*. U transkripciji su ispravljene pogreške (glavninom tiskarske, npr. *buda* umjesto *bluda*, *moguv* umjesto *mogut*, u prijedlogu *d* umjesto *v*, *straka* umjesto *straha*), a u popratnim se bilješkama navodi oblik koji se nalazi u izvorniku. Status jata i procjena granice do koje se nešto (ne) može smatrati pogreškom poseban su problem u istraživanju jezika Kožičićevih izdanja.

Transkripciji su dodani biblijski tekstovi na suvremenome hrvatskome i dekreti na latinskome jeziku na koje se poziva u izvorniku, a bilješkama se u transkripciji dodatno upozorava na ta mjesta. Uz to dodan je popis najčešćih kratica i rječnik popularnoznanstvene naravi, koji zbog takve namjene nije sastavljen prema uobičajenim leksikografskim uzusima, pa se natuknice ne navode uvijek u kanonskome obliku. Zbog toga se kao natuknice pojavljuju i participi (osobito kada nisu u priloškoj funkciji, npr. *gređuća*, *imej*, *mnejuć*, *otejuć*, *slišeći*, *suć*), genitivni oblik anaforičke (lične) zamjenice, kojim se izriče posvojnost za 3. lice (*jego*) ili genitivni oblik danas izgubljene pokazne zamjenice prvoga stupnja deikse (*sego*).

Ocjenjujući da je »u ovome djelu jezik snažno prožet crkvenoslavenizmima«, Anica Nazor izdvaja staroslavenizme na grafematičkoj (dobro čuvanje vokalnoga *l*), morfološkoj (osobito deklinacija zamjenica i pridjeva,

dočetcu u 3. l. jd. i mn. presenta) i tvorbenoj (dočetano *-ije* u glagolskih imenica) te donekle leksičkoj razini (zamjenica *az* za 1. l. jd.). Ovomu se kratkomu popisu staroslavenizama može još dodati nastavak *-ši* u 2. l. jd. presenta (*ispraviši, postaviši*) te aktivan, iako ne posve dosljedno, odnos prema dvojini (*Abraam i Lot strannoljubca bêhota: sego radi dostojna bila sut; bista oba upala*). U 1. l. mn. presenta, najčešćega glagolskoga oblika uopće u *Knjižicama*, starohrvatski je dočetak *-mo* (*oćemo, imamo, ukažemo*). Ovakvo je stanje uglavnom podudarno i s drugim Kožičićevim izdanjima, npr. *Misalom hrvackim* ili *Knjižicama od žitija*, što potvrđuje jedinstvenu i uređenu koncepciju književnoga jezika.

Ulaganjem svojega znanja i energije u priređivanje ponovnoga izdanja *Od bitija redovničkoga knjižica* akademkinja Anica Nazor učinila je još jedno Kožičićevo djelo dostupnim hrvatskim znanstvenim i kulturnim krugovima, a time nastavila svoj neumoran rad na promicanju i popularizaciji hrvatske glagoljske baštine. Možemo se s pravom nadati da će filološka (i ina) javnost prepoznati važnost objavljivanja *Knjižica*, ali i ostalih dosad priređenih Kožičićevih izdanja, te da nećemo predugo čekati na sustavnija, preciznija i obuhvatnija istraživanja njihova jezika.

IVANA ETEROVIĆ

ZRINKO MIČETIĆ, *Praputnjak i Vinodolski zakon*. Kulturno društvena udruga *Praputnjak*, Praputnjak 2009., 309 str.

Hrvatska se filologija osobito posljednjih desetljeća naviknula, doduše uvijek s nužnim oprezom, služiti opusima filoloških i historiografskih amatera koji s velikim marom obrađuju nerijetko vrlo složene teme. Motivacija im je najčešće potreba da pridonesu kulturnoj afirmaciji svoga zavičaja. Iako su teme vezane za glagoljaštvo osobito osjetljive, jer podrazumijevaju višestruko složena znanja za stjecanje kojih su potrebna desetljeća intenzivnoga rada i suradnji, s vremena na vrijeme iznenadi nas kakav vrijedan prinos, obično u kakvu lokalnom izdanju. Godine 2009. objavljena je tako knjiga *Praputnjak i Vinodolski zakon* autora Praputnjarca Zrinka Mičetića, po obrazovanju strojarskoga inženjera, a po vokaciji intenzivnog zauzimatelja za svoj kraj. Osim u brojne društvene angažmane Z. Mičetić uložio je

mного truda da sažme dosadašnja znanja o Praputnjaku i cijelom Vinodolu, unutar kojega se – ponad Bakarskog zaljeva – ovo malo mjesto nalazi, i to ponajprije kroz prizmu povijesti koja nam je predočena u Vinodolskome zakonu.

Koncepcija ove knjige od tristotinjak stranica zasigurno ne odgovara standardima oblikovanja znanstvenoga izdanja, ni po svojoj obradi naslijeđenih znanja (preciznom citiranju te navođenju korištene i raspoložive literature), niti po argumentacijskoj razradi, niti po neobičnoj kombinaciji transliteracije i transkripcije teksta. Podvrći se takvim pravilima autoru, kako i sam piše u Uvodu, i nije bila namjera. Svoja stečena znanja i nove spoznaje podastro je, ukoričene u ovom zavičajnom izdanju, prije svega svojim sumještanima, ograđujući se izriječkom od preuzetnosti obrade velikih tema. Unatoč takvu jasnu, nepretencioznu, autorovu određenju, zbog važnih iskoraka koji pridonose tumačenju ovog prevažnoga hrvatskoga jezičnoga i povijesnoga spomenika, smatramo ih važnima predočiti paleoslavističkoj i kroatističkoj javnosti.

U posljednjih tridesetak godina ovo je već treće monografsko izdanje koje se bavi *Vinodolskim zakonom* (Josip Bratulić objavio ga je 1988., Lujko Margetić 2004.). Od prethodnih dvaju ovo izdanje razdvaja, osim spomenutih laičkih manjkavosti, ponajviše fokusiranje na prepisivačku dimenziju teksta koji je sastavljen potkraj 16. stoljeća prema starijem predlošku (također prijepisu), koji slijedi onaj izvorno sastavljen 6. siječnja 1288. g., te upućivanje na nekoliko vrlo važnih rekonstruiranih pogrešaka. Autor tvrdi kako je i sam izvornik sastavljen u 13. st. nastajao kroz »više sati«, kako je »u hodu« bio dopunjavan i prilagođavan, kako vjerojatno i nije zabilježen baš istoga dana kada se zasjedalo kod kneza, ali i kako su neke odredbe ostale nedorečene. Iako je dopustio mogućnost da je tako moglo biti jer je smisao odredbi zacijelo bio svima dobro poznat, tumačenja zapaženih površnosti potražena su i u prepisivačkim omaškama. Tako je već na prijelazu s prve na drugu stranicu pisar dvaput ispisao istih pet redaka, ali već s nemalim razlikama (*bluenja* : *bluenê*, *dêtce* : *dica*, *izbrani* : *zbrani*, *Ćrna* : *Črna*...) koje dobro pokazuju do kakvih je i kolikih promjena moglo doći samo u jednoj prepisivačkoj prilici. To nas vodi pretpostavci da je prepisivanje teklo i po slušnom principu (pamćenjem cijelih odlomaka), ili – što je manje vjerojatno – da je prepisivač tekst znao napamet. Vrlo je zanimljivo da ne postoji

nikakva razvojna pravilnost: s desne su strane (dakle u ponovno napisanom dijelu) i grafički i jezično stariji, ali i mlađi (govorniji) oblici. Potreba da se tekst doradi prema starijim uzusima može dakle biti »novija« u pisarskoj praksi. Već prema ovom sasvim je jasno da se *Vinodolski zakon* nipošto ne smije uzimati kao jezični spomenik 13. st.

Nešto kasnije u tekstu, upozorava autor, dokumentirano je i doslovno prepisivanje (»slovo po slovo«): *onogra grada* (4v), *ako rotniki* (umj. *ako porotniki*, 8v). Premda je prepisivač i pamtio tekstne odlomke, nakon određenoga vremena morao je vratiti pogled na mjesto gdje je stao. Kad je pogled vratio na istu riječ, ali na drugome mjestu u tekstu, došlo je do zbrke. Tako je, npr., i pogreška *dole* umjesto *dovole* tumačena povratkom oka na drugo *o* (1v). U uvodnom se dijelu knjige autor zauzima za množinski oblik termina: *Vinodolski zakoni*, jer tako su ga nazvali i sami sastavljači ovog dokumenta (što znači da bi svaka odredba bila jedan zakon).

Nakon što je tekst svih devet folija predočen u latiničnom obliku po izvornom straničnom rasporedu (na desnoj se stranici nalazi tekst pisan standardnim hrvatskim), uslijedila je i puna rekonstrukcija teksta, također u suvremenom standardu, organizirana prema člancima (odredbama, *zakonima*). Ovaj bi prijevod tek trebalo podvrgnuti studioznoj usporedbi sa spomenutima prethodnima dvama (Bratulić, Margetić). I na površnji pogled očigledna je povremena autorova želja za što razumljivijim prijevodom, a katkad želja da se dosljednošću ne iznevjeri izvornik. U »prijelaznom« prijevodu, onomu koji od stranice do stranice prati latiničnu transkripciju izvornika, ima nedosljednosti, a mislimo da nema razloga ni da se ondje čuva izvorni red riječi i kada to ne opravdavaju prozodijske namjere u izvorniku, niti da se ostavljaju neki čakavizmi (*narejenija* umjesto *naredbe/zborne odredbe...*), pa ni gramatički oblici koji ne odgovaraju suvremenom hrvatskomu standardu (*nema imati* umj. *neće/ne treba primiti*; svi primjeri sa 2r / čl. 1). Budući da nakon usporedo postavljene transkripcije izvornog teksta i standardu prilagođena izvornog ispisa, slijedi dotjeran prijevod, nije posve jasna namjera te »prijelazne inačice«. I bez obzira na to, zbog ozbiljnosti pristupa, u svim će se budućim prijevodima *Vinodolskoga zakona* morati računati i s ovim Mičetićevim. (Prostora za dotjerivanje u odnosu na sva tri prijevoda kojima raspoložemo posljednjih desetljeća i dalje ima podosta; i s obzirom na sadržajnu primjerenost odnosno interpretaciju, gramatičku artikulaciju,

kao i na suvremeni hrvatski standard.)

Najveći je doprinos ovog izdanja u prepoznavanju prepisivačkih slojeva. U pojedinim se odredbama *Zakona* (npr. čl. 27, 28, 51, 52, 57), naime, razaznaju tragovi tekstnih izmjena do kojih je došlo u prepisivanju s predloška. Da se prepisivanje nije provodilo samo mehanički, nego da je pritom dolazilo i do nadograđivanja odredba, kao i do uvrštavanja nekih novih, Mičetić je zaključio i po nekim jezičnim rekonstrukcijama, no pri tim procjenama ipak valja biti vrlo oprezan. Katkad, naime, nedostaje jezičnoga znanja, pa se različitost gramatičkih dočeta u navodu *2 libre i 2 ovc* (čl. 27) tumači svojevrsnom pogreškom, iako je riječ o konzervativnom nasljedovanju razlike u dvojini nakon tvrdih i mekih imeničkih osnova. U čl. 28 (*plati dvoru libre 2 a strani koi e rekal libri 2*) ista se razlika može tumačiti dokidanjem dvojninskoga nastavka u prvom primjeru, što je svakako osobina mlađega prijepisa. U čl. 51 ne uočava se kako oblik *strani* ne mora biti D jed. ženskoga roda, nego može biti i G jed. (tako i u čl. 52), pa tako ni zamjeničko *ki* ne mora pogrešno, nego pravilno – nominativno / subjektivno za muški rod, u značenju ‘tko / koji’ (*a strani suprotiv ki e bil rekal krivo* ‘a protiv strane tko je bio rekao krivo’), doduše tada unutar još zamršenije sintakse. Kakvom se god tumačenju opredijelili, činjenica je da u člancima ima podosta gramatičkih pogrešaka, a one ili doista svjedoče o drugačijem smislu u predlošku ili pokazuju da se pri prepisivanju nije vodilo računa o razumijevanju. Za sadržaj čl. 53 Mičetić ustvrđuje da nije imao predloška, »već je sastavljan na licu mjesta« (str. 222) i »predstavlja promjenu u odnosu na prethodno stanje regulirano usmenom predajom običajnog prava« (str. 122), a svrha bi mu bila da rastereti sudove. U čl. 57 zauzima se za tumačenje prema kojemu je ispuštena jedna negacija u odnosu na predložak: umjesto *od del ke bi pristoele k općini* trebalo bi stajati *od del ke ne bi ...*, čime bi smisao bio posve drugačiji: knez je trebao naglasiti upravo raspravljanje o »vanjskim« predmetima, izvan pojedine općine. Propuštanjem upisivanja negacije stari bi problem odnosa kneza prema temama izvan općina bio ignoriran.

Vrlo su zanimljive i napomene o tekstnom ustrojstvu ovoga primjerka *Vinodolskoga zakona* s eventualnim predloškom. Donose se navodi iz 7. i 8. članka (*kako više izrečeno / kako pisano*), iako u prvih 6 članaka uopće nema riječi o dotičnoj temi (plaćanju štete). Dobro razlažući odnos među člancima, autor zaključuje da poredak kakav je danas pred nama nije bio

izvoran: čl. 50 bio bi ispisan prije čl. 36, čak i prije članaka 7 i 8. Štoviše, zaključuje da se sadržaj cijele stranice 6v (čl. 48, 49, 50 i 51) ranije nalazio ispred stranice 3r (na kojoj se nalaze čl. 7 i 8): »Ispred stranice 3r nalaze se stranice 1v, 2r i 2v. Stranice 1v i 2r, te stranice 2r i 2v povezane su rečenicom, pa se je sadržaj stranice 6v mogao nalaziti jedino između stranica 2v i 3r« (str. 75). Tabličnim pregledom broja redaka Mičetić je pokazao kako se stranica 6v razlikuje od okolnih stranica po tomu što ima 30 redaka, dok okolne imaju po 29 redaka. Pretpostavljena izvorna prethodna stranica 2v ima također 30 redaka što bi moglo upućivati na opravdanost takve rekonstrukcije. Vrlo je zanimljiva rasprava o tomu kako je došlo do neujednačenog broja redaka. Autor uvjerljivo pokazuje kako se višak od pet dvostruko upisanih redaka na prvoj stranici morao nadomjestiti na svakoj sljedećoj povećanjem broja redaka za jedan (na tri stranice) te zgušćivanjem teksta. Svrha je toga zahvata bila da se prepisani primjerak što manje razlikuje od izvornika i od drugih prepisanih primjeraka. Mičetić je, štoviše, rekonstruirao i kako je do pogreške došlo – pisara je zbunila prva riječ *ošće*, koja stoji i na stranici 3r i 6v, pa je pogreškom preskočio sljedeći sadržaj. Pogreške je pisar brzo postao svjestan, pa ga je uključio naknadno. Dobar je primjer tekstnoga promišljanja razmatranje čl. 74 gdje se prepoznaje prepisivačka pogreška (*krivci peni* umjesto *krivci penani* ‘osuđene osobe’), koja zajedno s nedostatkom osnovnih konektora može spriječiti razumijevanje članka. Autor naposljetku predlaže rekonstrukciju izvorne odredbe (str. 231). Poticajno je i razmišljanje o čl. 23, kojim se regulira odgovornost pudara, i gdje autor smatra da je pri prepisivanju ispuštena čestica *ne* (str. 203).

Na temelju svih navedenih rekonstrukcija uslijedila je rasprava o stupnjevima tradiranja teksta. Mičetić tvrdi kako ni predložak s kojega je prepisan ovaj primjerak *Vinodolskoga zakona*, gdje je već 29 redaka po stranici, nije bio izvornik iz 13. st. U tom izvorniku počeci svih članaka vjerojatno su se nalazili na početku retka; daljnjim prepisivanjem od toga se odustalo, smanjile su se praznine i tekst se zgušćivao. Rukopis kojim mi danas raspolazemo minimalno je treći prijepis originalnog teksta (str. 80–84).

Naposljetku, važna je i Mičetićeva napomena da je pogrešno *Vinodolski zakon* gledati kao cjelovitu zbirku temeljnih pravnih normi po kojima su trebali živjeti Vinodolci, i u tom smislu tražiti nedostatke. Ondje su zapisane samo odredbe običajnog prava koje su u odnosu kneza i predstavnika općina

bile sporne ili koje su mogle takvima postati u tada promjenljivim društvenim okolnostima.

Najveća vrijednost ove monografske knjige ponajviše je u ponovnom postavljanju brojnih pitanja, za koja smo skloni povjerovati kako su ih naši vrli prethodnici riješili na najbolji mogući način. Kao nikada dosad na ovom tekstu, i kao vrlo rijetko u hrvatskoj filologiji uopće, izvela se rekonstrukcija predložaka na više razina. S obzirom na tekstne zakonitosti, i u jezikoslovnom i u paleografskom smislu, logikom suvremenog čitatelja laika, htio je razumjeti tekst u što većoj mjeri, te svoje dosege podijeliti sa stručnjacima različitih profila. S vlastitim osjećajem za materinju vinodolsku čakavštinu, kao i za složenost ustrojavanja (prepisivanoga) pisanoga pravnog diskursa, zajedno s velikim uložnim trudom, preciznošću i posvećenošću, uspio je Zrinko Mičetić iznova svrnuti pozornost na ovaj naš prevrijedan pisani spomenik. S mnogim njegovim zaključcima filolozi se i povjesničari zacijelo neće složiti (raspravljanje o svima ovdje bi oduzelo previše prostora), ali će mu biti zahvalni na upozorenjima o drugačijim mogućim tumačenjima, kao i na nemalenu broju pouzdanih ispravaka i lucidnih prijedloga. Svakoga će se stručnjaka dojmiti upućenost autora u svaki redak *Vinodolskog zakona*, poznavanje pravnih i uopće društvenih okolnosti srednjovjekovnoga Vinodola, kao i dosad objavljene sekundarne literature. Laičko motrište, očigledno je, može biti i prednost, jer ne dopušta da se od drveća ne vidi šuma, da od pojedinačnih problema ne vidimo smisao i funkcioniranje samoga teksta, koji se kroz bogatu prepisivačku praksu razvijao tristetinjak godina. Dok s jedne strane posljednjih desetljeća filologija kao struka proživljava krizu u cijelom svijetu, s druge se pojavljuju autori koji nisu strukovno formirani, ali unatoč tomu svojim znanjem i intuicijom uspijevaju prepoznati ključne točke u kojima trebamo nastaviti istraživanja. Važno je samo da im, s odgovarajućim oprezom (ovdje osobito na planu poznavanja povijesne gramatike i pravne povijesti) i tolerancijom (npr. zbog nedostatka citiranja, odnosno preciznog razlikovanja »novoga« od »naslijedenoga«), posvetimo primjerenu pozornost.

MATEO ŽAGAR

MARINKA ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*. Matica hrvatska, Sarajevo 2009., 252 str.

I znanstveni članci o ćirilichnom korpusu hrvatske pismenosti vrlo su rijetki, a kamoli monografska izdanja. Ova knjiga Marinke Šimić, afirmirane istraživačice glagoljske baštine, objavljena je u skromnoj nakladi od svega 300 primjeraka, baš kao što je tridesetak godina star naslov slične tematike *Grafija hrvatske lapidarne ćirilice* Vinka Grubišića (Knjižnica *Hrvatske revije*, München – Barcelona 1978) objavljen postrani glavnih filoloških tokova. Takva je izdavačka sudbina, naposljetku, zadesila i drugo izdanje monografije *Bosančica/hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji* Benedikte Zelić Bučan (Državni arhiv u Splitu, Split 2000; prema I. izdanju iz 1964), jedini svezak koji je ponudio pregled kurzivne ćirilčke baštine jedne regije. Krajnje je, naime, vrijeme da hrvatska filologija ponudi odgovor na pitanje: Zašto su istraživanja hrvatskoga pola ćirilčne baštine (u manje-više svim regionalnim vidovima) obilježena perifernošću, i zašto se hrvatski kulturni identitet posve jasno ne gradi i na kulturi toga segmenta hrvatske slavenske pismenosti? Usporedbe s glagoljaškim polom, koji je napokon postao svojevrsan nacionalni znak, nameću se same po sebi. O glagoljičnoj baštini objavljeno je posljednjih dvadesetak godina niz pregleda, vodiča, početnica, fototipskih izdanja, na svemrežju pronalazimo niz stranica koje ozbiljno predočuju kulturološke i paleografske dimenzije hrvatske glagoljičke tradicije. Ćirilichna pak strana broji tek pokoju znanstvenu raspravu (objavljivanu uglavnom po zavičajnim časopisima) te manja sintetska izdanja – kakvo je i ovo M. Šimić. Tek se broj fototipskih izdanja povećava s vremena na vrijeme: posljednje je izišlo protestantsko ćirilčko izdanje *Novog testameta*, otisnuto u Urachu 1563. (Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«, Zagreb 2008). Sljedeće godine, npr. navršit će se 500 godina od tiskanja prve hrvatske ćirilčne knjige (*Oficij s molitvama Bogorodici i 15 molitava Svete Brigite*, Venecija 1512), no zasad nema naznaka da će obilježavanje u javnosti biti iole slično bilo kojoj prilici kada se upozoravalo na glagoljske prvotiske. Potraga za odgovorima na postavljeno pitanje zasigurno je vrlo složena, kao što je i traganje za kulturnim identitetom složen i dugotrajan proces, izložen mnogostrukim (protu)silnicama. Kao prepreka jednostavnijemu tumačenju pojavljuje se odnos sa susjednim filologijama, uspostavljanje granica i u

prilikama kada to nije jednostavno, a katkad ni moguće. Isticanje morfoloških i ortografskih posebnosti hrvatske ćirilice, kao i vezanje pismenosti za katolički kulturni krug ovih prostora, bila su glavnom osovinom pridruživanja ovoga pismovnog korpusa (kao i glagoljičnoga istočno od rijeke Krke) hrvatskoj filologiji. Danas dobro znamo da je ustanovljavanje nacionalne filologije, pogotovo kad je posrijedi srednji vijek, uvelike nijansirani proces, koji mora poštivati i kontinuitet komuniciranja tekstovima kroz vrijeme i prostor čime se gradi višestruk dojam jedinstva. Takav pak kontinuitet ponajprije omogućuje komunikacija jednim jezikom (u koliko god različitim regionalnim i funkcionalnim inačicama). Za razdoblja prije ustanovljenja nacije, za koja su presudni kriteriji nacionalnog jedinstva oblikovani tek posljednjih stoljeća, najveću težinu u ovom slučaju dobivaju konfesionalna pripadnost (sa svim ograničenjima koja tomu stoje na putu), prostorni smještaj, te sposobnost jezične komunikacije, a ne dinamika promjena političkoga vladanja na rascjepkanu teritoriju. Odatle proizlaze i sve teškoće s razgraničenjima suvremenih južnoslavenskih filologija u srednjem vijeku (nakon definitivnog rastakanja serbokroatistike), kad je posrijedi središnji južnoslavenski prostor. »Unutrašnji pogled« sasvim je legitiman, iako ne i jedini moguć: kompleksu hrvatske filologije, nema tomu više nikakva spora, pripada sav ćirilični korpus koji baštine današnji bosanski i hercegovački Hrvati, Dubrovčani, Dalmatinci (...). Stoga bi se i sve dileme i nesigurnosti oko integriranja hrvatske ćirilične baštine u široko zacrtane nacionalne okvire trebale napokon nadvladati. Npr. *Listina Kulina bana* (1189.) i hrvatski je jezični i pismovni spomenik prvoga reda (što nipošto ne znači da ne pripada i bosnistici, već po kontinuitetu prepoznatljivosti bosanskoga kulturnoga prostora), i ne samo zato što su sva tri primjerka prepisana u Dubrovniku, nego i stoga što je baština bosanskih Hrvata podskup široko zacrtane hrvatske kulture (kao što pripada i bosnistici), a i stoga što je posrijedi najstariji tekst pisan štokavštinom, čiji se kontinuitet može pratiti sve do stvaranja hrvatskoga standardnog jezika. Slično je i sa svim spomenicima koji se u ovoj knjizi koju prikazujemo temeljito opisuju. Moderno poimane kulture, kojima su filologije još uvijek važan oslonac, ne trpi širenje navika isključiva opredjeljenja ili pak – s druge strane – tendenciozna i nasilna pridruživanja, čak i otimanja – ponovno u ime isključivosti.

Fokusirana knjiga Marinke Šimić po svojoj temeljitoj obradi pet her-

cegovačkih ćirilčnih zapisa bitno pridonosi uspostavljanju ravnoteže na spominjanom planu. Uvodni retci ovoga članka komentar su *Predgovora* (str. 5–8) u kojemu autorica spominje poznate poteškoće s terminima (bosančica, bosansko-hrvatska ćirilica, hrvatska ćirilica itd.), i s višestruko postavljanim pitanjem identifikacije ove prostorne i nacionalne inačice ćirilčnoga pisma, o čemu su dosad napisane stotine stranica ozbiljnijega i manje ozbiljna diskursa. Nema sumnje da hrvatsku ćirilicu obilježuju posebnosti, osobito vidljivi u novovjekovnoj brzopisnoj minuskuli (za koju je izvorno bio namijenjen termin *bosančica*), no nepotrebna je – sudimo – tvrdnja (očigledno s nadahnućem u Truhelkinim radovima) kako se u 12. i 13. stoljeću već formiralo »pismo posve različito od ostalih ćirilskih pisama«. Bilo bi dovoljno napisati kako je posrijedi pismo s jasnim znakovima posebnosti odnosno pripadnosti zasebnom kulturnom krugu. Vežanost za kulturu oslonjenu na Katoličku crkvu, odnosno izoliranje od kulturnih krugova pravoslavne crkve, zasigurno je značila kroz stoljeća sve veću individualizaciju.

Prvo poglavlje *Jezik i grafija* Kočerinske ploče (str. 13–41) precizan je opis grafijskih i jezičnih osobina ovoga važnoga, već više od stotinu godina poznatoga nam spomenika s početka XV. st., zapravo »uzglavlje stečka Vignja Miloševića«. Budući da je posrijedi prvi tekst u nizu, autorica donosi zanimljive usporedbe između korpusa hrvatskih glagoljskih i ćirilskih epigrafa, te zaključuje da potonje izdvaja tematska vežanost za grobne spomenike, svjetovni karakter, dobra materijalna pozadina (povežanost s društvenom hijerarhijom, vidljiva u finoći i ukrašenosti isklesanog materijala), razmjerna opsežnost teksta, te jezična osnovica koja je (zapadno)štokavska, ikavske formacije. Nakon opširna prikaza ploče kao arheološkoga predmeta (i upozorenja na indikacije o povežanosti s klesarskim školama u Dalmaciji) slijedi prikaz njezina tekstnog sadržaja – kroz razlučenih 6 dijelova (invokacija, obavijest čiji je to grob, vladari kojima je Viganj služio, podatci o bijegu kralja Stjepana Ostoje u Ugarsku, o Vignjevoj smrti, te reminiscencija i briga o vječnom miru). U potpoglavlju o grafiji, nakon ponovljenih uvodnih riječi o proširenosti i funkcionalnoj raslojenosti tekstova pisanih hrvatskom ćirilicom, te istaknutih Mošinovih tumačenja posebnosti grafije na dukljansko-humsko-bosanskom području, najveći dio zauzima opis konkretnih slovnih osobina. Ističe se ponajviše posebnost već i hrvatskih srednjovjekovnih ćirilčnih epigrafa u reduciranju preopterećena, crkvenoslavenskoga,

inventara, prema fonemskom sastavu živoga jezika (isključivanje slova za nazale, čuvanje samo mekoga jera, ne pišu se digrafi *ja* i *je*), a i prema utjecaju glagoljične pismenosti (pisanje *đerva*, čuvanje digrafa *ju*, pisanje glasa /j/ ispred suglasnika grafemom *i*, neoznačavanje prejetiranosti sekvence /je/ na početku riječi...). Uz upućivanje na sličnosti grafematskih rješenja s glagoljičnom praksom, bilo bi zanimljivo zabilježiti kakvo je stanje u spomenicima istočnije tradicije, kako bismo mogli procijeniti težinu sličnosti sa zapadnom hrvatskom ortografskom praksom. Autorica i u učestalosti i razvedenosti ligatura na *Kočerinskoj ploči* prepoznaje moguć utjecaj glagoljične prakse. Ako i je tako, samo bi mogao biti posrijedi »idejni poticaj«, jer su sva kraćenja provedena po uzusima ćirilčnoga povezivanja slova (iz čega će se oblikovati i karakterističan »vjaz«) po načelu korištenja zajedničke okomite slovne linije. Uz ligature važno je upozoriti i još na neke grafetičke osobine natpisa: na dosljedno čuvanje načela *scriptura continua*, gdje se ne vidi utjecaj glagoljičnoga naslijeđa (početkom XV. st. u glagoljičnim tekstovima već je rastavljanje riječi uvelike provedeno), te na razmjerno neobično korištenje kontrakcija (uz uobičajena *nomina sacra* krata se i riječi *tv(rьt)ku*, *bosn(o)mb*, *s(a)mb*). Članak ne uključuje opis morfoloških osobina slova na *Ploči*, iz čega bi se moglo zaključiti da ih autorica ne smatra bitnim za potvrđivanje konteksta hrvatske ćirilčke paleografije ili pak procjenjuje da takvu opisu nije mjesto u knjizi kojoj je naslovom odredila jezikoslovni žanr. Opis jezika započinje fonološkim obilježjima. Ovdje se navodi i »štapic« na kraju riječi, a posve je jasno da on ne može imati nikakvu »fonološku« odnosno »grafematsku« funkciju, nego grafetičku (kao čuvana pomoć za čitanje odnosno prepoznavanje granica riječi). Čak i kad se piše u sredini riječi (u samo jednom primjeru *konьčina*) – on je u slaboj poziciji, i početkom XV. st. zacijelo se više ne izgovara. Ikavski refleks jata zabilježen je u svim prilikama (*stipanu*, *vrime*), i takvo prilagođavanje ikavskomu izgovoru jata (koji je tada bio proširen gotovo cijelim bosanskim i humskim krajem) odlika je svih pronađenih epigrafskih tekstova iz XV. st. s tih prostora, baš kako je u govorima tih krajeva i danas. Od jezičnomorfoloških posebnosti kao crkvenoslavenizam navodi se samo genitivni oblik *svetago*, dok se *molu* ispravno smatra odrazom dugog čuvanja ovog oblika prezenta u 1. l. jednine u zapadnoštokavskim govorima. Crkvenoslavenizmima svakako pripada i uzvik *aminь*, s karakterističnim itacizmom. Autorica raspravlja o mogućno-

sti da se i leksemi *konbčina* i *se* tumače kao crkvenoslavenizmi. Na samom kraju rada predočene su jedna za drugom transliteracija i transkripcija teksta. U transkripciji nije više nužno naznačavati izvorna kraćenja riječi.

O *Natpisu vojvode Masna iz Donje Drežnice* (str. 43–74), isklesanom sredinom XIV. st., koji je Ć. Truhelka otkrio još 1887. g., Marinka Šimić piše u drugom prilogu, vrlo sličnom metodom kao i pri opisu prethodnoga spomenika. Gotovo kroz čitav tekst, koji je nešto opširniji u historiografskom i paleografskom segmentu, provodi usporedbu s jezičnim i grafijskim stanjem na *Kočerinskoj ploči*, pronađenoj tek dvadesetak kilometara dalje, i ispravno ustvrđuje kako su podudaranja vrlo velika. Očigledno je koncepcija »književnog jezika« (građena na narodnim govorima s blagim utjecajem crkvenoslavenizama), namijenjena isticanju u svečanim funkcijama, bila razmjerno stabilizirana na ovom području u kasnom srednjem vijeku. Ovaj je natpis poseban i po tome što je jedini hrvatskoćirilичni natpis uklesan na nekom dvoru odnosno utvrdi. Većina ih je, naime, uklesana na stećcima. Kao u svojevrsnom diplomatskom zapisu, prepoznano je pet tematskih segmenata: invocacija, dispozicija i naracija, podatci o pisaru, vrijeme pisanja te kletva. Broj sačuvanih riječi tek je nešto manji nego na *Kočerinskoj ploči*, s time da na *Drežničkom natpisu* ima znatno više pridjeva, pa su zaključci o usporednoj uporabi genitivnih oblika u »narodnoj« (*-oga*) i u crkvenoslavenskoj inačici (*-ago*) od velika značenja za povijest književnoga jezika na tom prostoru. U prijedlogu *va*, gdje je došlo do vokalizacije poluglasa (umjesto da se – kao u Humačkoj ploči – prijedlog promjeni u *u*, kako je i prilično štokavskom uzusu), autorica prepoznaje vezu s glagoljskom sastavnicom, no procjenjujemo ipak da to ne mora biti nužno slučaj: mogao je i knjiški oblik *vъ* samostalno podnijeti vokalizaciju (za učvršćivanje takve spoznaje bilo bi korisno usporediti niz sačuvanih bosanskih i humskih isprava). Udio morfoloških i leksičkih crkvenoslavenizama vrlo je sličan (u *Drežničkom natpisu* prepoznaju se i oni sa sintaktičke ravni), a grafemski sastav iskazuje gotovo identične zakonitosti, što iznova potvrđuje dubinsku naslonjenost na glagoljičnu tradiciju. Zanimljiva je povezanost s glagoljičnim hrvatskim korpusom kroz osobno ime Loiš, za ugarskoga kralja Ludovika. U opis tih spomenika autorica je uvrstila i više podataka o oblicima slova, navela je da o motrenju duktusa ne može biti riječi (jer su zakonitosti klesanja u kamen posve različite od pisanja na meku materijalu), iako je količina epigrafskih

zapisa dovoljno velika da se motrenje slovnoga razvoja, i grupiranja po regionalnim i funkcionalnim kriterijima, može samostalno pratiti, dakako uz propitivanje odnosa prema karakterističnim potezima perom na pergamentu. Na prvi pogled pri usporedbi obaju natpisa ima i podosta grafijskih razlika (npr. u pisanju slova *k*, *ž*), a takve bi informacije pri opisu tako bliskih epigrafa, mogle biti vrlo korisne. Od grafetičkih segmenata, inače prilično korisnih za datiranje, ubiciranje i prepoznavanje kontaktne povezanosti, autoricu su najviše zanimale ligature. Njih je manji broj nego na *Kočerinskoj ploči*, a ta činjenica je donekle vezana s većim prostorom kojim je klesar raspolagao.

Treće je poglavlje *Jezik i grafija srednjovjekovnih natpisa iz Brotnja* (str. 75–114). Srednjovjekovni kotar Brotnjo (Broćno), dio županije Večerić, prostirao se u srednjem vijeku na području današnje općine Čitluk u zapadnoj Hercegovini. Nakon povijesnog pregleda položaja i funkcije ovoga prostora u srednjem vijeku, te etimologiziranja ovoga toponima (prsl. *broćb* = grimiz; grč. *Briotonos* = kljajajući trs?), autorica podastire, kao podsjetnik, i kratak pregled kroz fenomen pojave stećaka u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji i dubrovačkom kraju, sve od X. st. Ponajviše se oslanja na informacije koje su sabrali i protumačili M. Vego, A. Zelenika, I. Dugandžić, T. Glavaš, M. Palameta (...). Samo na području Brotnja nalazi se 46 nekropola sa sačuvanih 720 stećaka, od kojih su tek 82 urešena, a ispisano samo njih deset koji su ovom prilikom i opisani. Za svaki je epigraf (veličine od jednoga do pet redaka) autorica ponudila tumačenje sadržaja i analizu diskursa, kontekstualizirala ih s obzirom na tipičnosti natpisa na stećcima, datirala ih (kraj XIV. – XV. st.), protumačila imena, status i funkcije zabilježenih osoba (npr., s obzirom na heraldičke simbole i druge ukrase), te im opisala pismo i jezik, a posebno se potrudila protumačiti zatečene pogreške (slova ispisana »u zrcalu«, pogrešno rastavljene riječi, pogrešno uvrštena slova i sl.). U potpoglavljima o slovnim i jezičnim osobinama potvrđena je većina spoznaja o jeziku hercegovačkih ćirilčnih natpisa iz ovog razdoblja, dosegnutih pri obradi *Kočerinske ploče* i *Drežničkog natpisa*. Autorica ponavlja kriterije po kojima je očigledna naslonjenost na stariju glagoljičnu praksu (pisanje glasa /j/ slovom *i*, nebilježenje prejetiranosti sekvence /je/, »jednočlano« (a zapravo ligaturno) bilježenje glasa /u/, pisanje *đerva*. Poziva se na važnu tezu J. Hamma kako je ćirilica u Bosnu, Hum, Zetu i Duklju došla izravno

iz Makedonije, i kako je tamošnja pismenost bila izolirana od promjena ćirilice koje su zahvatile rašku pismenost. Sve nabrojene osobine su, dakako, vrlo relevantne, no uvjerljivost dokaznog materijala bila bi nešto veća kad bismo imali konkretan uvid, ili pak pregled stanja u ćiriličnim pismenostima gdje glagoljične podloge nije bilo tako dugo. Nedavno pronađeni glagoljični spomenici na Kosovu, kao i prisutnost glagoljičnih slova u nekim srpskim srednjovjekovnim rukopisima, potvrđuju da moramo računati i sa srpskom srednjovjekovnom glagoljičnom pismenošću, koju je zacijelo vrlo rano, znatno ranije nego bosansku, humsku i zapadnohrvatsku zamijenila ćirilična. U obradi broćanskih natpisa najviše je pozornosti posvećeno morfološkim posebnostima u slovnim oblicima: kao oblici karakteristični za kraj XIV. st. i XV. st. istaknuta su slova *Z*, *N* i *T*; dodatno bi bilo zanimljivo sustavno sagledati i razlike među slovima na svim hercegovačkim ćiriličkim natpisima, nastalima zapravo na razmjerno malenu i povezanu prostoru (npr. kod slova *V*). Spoznaje o udjelu crkvenoslavenizama u ovim su spomenicima gotovo iste kao i u prva dva opisana spomenika.

U četvrtom je poglavlju *Natpisi na stećcima u Boljunima kod Stoca* (str. 149–168) Marinka Šimić usmjerila pozornost na istočnu stranu Neretve, na natpise s najveće nekropole u Bosni i Hercegovini, koja broji čak 269 str. stećaka (prema šezdesetak tisuća uopće sačuvanih stećaka), od kojih 19 ima zabilježene kraće natpise, redovito epitafskoga karaktera. U uvodu donosi pregled o pretpovijesnoj, antičkoj i srednjovjekovnoj povijesti ovoga kraja (prema radovima Z. Žeravice, T. Raukara, M. Ančića i dr.), nakon čega slijedi prikaz posebnosti stećaka s boljunske nekropole, s obzirom na gustoću razmještaja (na području općine Stolac nalaze se 52 lokaliteta s 1954 stećka) i karakteristične oblike (prevladavaju »sanduci« i »ploče«, »sljemenjaka« je samo 12, a »križa« – 2). Najveći broj tamošnjih stećaka potječe iz vremena djelovanja majstora Grubača (1440. – 1460.). Na temelju pregleda svih 19 zapisa autorica sažima dominantnu strukturu tih epigrafa: uz ime pokojnika u nekoliko zapisa stoji još nekoliko podataka, bilo o naručiteljima ili o izvođačima. Prema tomu znamo da se termin »kovač« odnosio na klesare (uglavnom nepismene), a »dijak« na pisare koji su pripremili tekst. Jezična i grafijska analiza pokazuju protezanje posebnosti i s druge strane Neretve (refleksi poluglasa, označivanje palatalnosti /lj/ i /nj/, pisanje *đerva*...), no s jednom važnom posebnosti: u jednoj riječi pronađen je ijekavski refleks

jata (*sieče*), a u drugoj se jat čuva u starom obliku (*sêče*) – što vjerojatno podrazumijeva upozorenje na izgovor drugačiji od dominantnoga ikavskog (dakle – ijekavski). Stanje na zapisima ovih stećaka u istočnoj Hercegovini očigledno upućuje na početak širenja ijekavskoga izgovora na tom području sredinom XVI. st. Autorica nedostatak ligatura tumači regionalnom posebnosti, te prepoznaje vezu s broćanskim natpisima (za razliku od *Kočerinskog* i *Drežničkog natpisa* gdje su slijevanja slova česta), no možda bi se razlozi mogli tražiti i u funkcionalnom izdvajanju; naime, ligature su se pisale u onim tekstovima kojima je funkcija osobito visoko postavljena, baš kako je u spomenutim tekstovima slučaj. Pisanje slova *y* (koje je na srednjojužnoslavenskom prostoru tada već odavno izgubilo svoju posebnost i pretočilo se u glas /i/) zacijelo je samo čuvanje tradicije (zabilježene i u *Miroslavljevu evanđelju* iz XII. st.) da se slovo *i* piše obogaćivanjem lijeve okomite linije slova kružićem smještenim pri dnu linije desno, što doista podsjeća na digraf *jery*, kojemu bi oba slova dijela bila spojena vodoravnom linijom. Kao crkvenoslavenizme, osim grafijskih arhaičnosti, autorica navodi pokazne zamjenice *sb*, *si*, *se*, oblik *kami* (koji je u akuzativu jednak nominativu), uporabu aorista imperfektivnih glagola, a kao osobito vrijednu daljnjeg proučavanja navodi – onomastičku građu (od sveukupno 178 riječi na tim natpisima čak 49 otpada na osobna imena). Nažalost, nismo u prilici provjeriti grafomorfološke posebnosti, jer natpisi (zasigurno zbog slabe vidljivosti), osim onoga pod brojem IV (*a se leži vukić vumić*) nisu predočeni.

Posljednji u nizu ćirilčnih spomenika koji M. Šimić opisuje križ je iz Donje Britvice (rasprava *Značaj križa iz Donje Britvice* (149–168) izvorno je objavljena u suautorstvu s Ivanom Dugandžićem u *Širokobriješkoj baštini*, 2004). Za jezičnu analizu nije bilo prilike jer natpis, ograničen na jedno omeđeno polje u pronađenom križu-stećku, nije dobro sačuvan. Prepoznalo se samo početno ćirilčno slovo *u*, te nekoliko latiničkih slova. Premda ovjerenu i dominantnu metodu kontekstualizacije u hrvatskoćirilčni i glagoljični korpus nije mogla primijeniti, autorica je upozorila kako se upravo na ovom spomeniku može prepoznati ćirilčno-latinično prepletanje (kao i u dvama natpisima iz makarske regije: jednome na crkvi Svetoga Ivana u Makru iz 1584. i na drugome, na nadgrobnoj ploči uz franjevački samostan u Zaostrogu iz 1701.). Takvo je kombiniranje bilo krajnje neobično, štoviše moguće tek u novovjekovlju. I ta činjenica govori u prilog mlađoj dataciji

natpisa s križa u Donjoj Britvici. Glavnina ovoga priloga ipak se ponajviše bavi zanimljivom ornamentikom na križu (i to izvedenom s obje strane, što je iznimno rijetko), obliku stećka koji se najrjeđe pronalazi, jer je i najteže izvediv u kamenu. Od 157 širokobrijeških stećaka – u obliku križa su samo tri, a tri kao ploče s križem. Osobito je zanimljiv opis motiva ptice, koji se prepoznaje kao karakterističniji za bizantskomeditersko područje, i koji je prisutniji upravo na istočnijim hrvatskim predjelima. Na kraju knjige priložen je prijevod opširnoga sažetka na engleski jezik, a nakon njega iscrpan popis lokalne literature u kojoj su se navodila otkrića i prvi opisi ćirilčnih spomenika toga kraja.

Ovu knjigu Marinke Šimić odlikuje iznimna preglednost i pouzdanost u navođenju podataka, vrlo važna i u posljednje vrijeme sve rjeđa (ujedno i sve potrebnija) osjetljivost na slojevitost problema, pa odatle i uvažavanje svih dimenzija važnosti hercegovačkih natpisa pisanih hrvatskom ćirilicom: pri opisu svakoga pojedinačnoga nudi se povijesni i kulturološki uvod i u prostor gdje je natpis nastao i gdje je pronađen, te u funkciju koju je natpis trebao izvršiti, i kojoj je – naposljetku – prilagođen jezični registar. Osnovna je namjera bila »identifikacijske naravi«: predočiti one grafijske i jezične osobine u kojima se mogu tražiti veze s (hrvatskom) glagoljčkom pismenošću, odnosno s bazom na koju se naslonila humska pismenost od XII. st.

Svih pet poglavlja knjige već su objavljene rasprave mahom u lokalnim hercegovačkim časopisima koji su znanstvenoj javnosti teško dostupni (*Vitko, Hercegovina, Brotnjo Zbornik IV, Kršni zavičaj, Hrvatska misao*). Odatle i jedna mana za zahtjevnijega čitatelja: ponavljanja uvodnih dijelova tekstova narušavaju zbijenost sadržaja knjige, što je važna osobina znanstvenoga diskursa. Manje pak upućenim čitateljima, kojima su izdanja Matice hrvatske tradicionalno i u prvom redu namijenjena, zališnost pri predočavanju obrade složenijega filološkoga materijala, potvrđena još i opsežnim sažetkom, zacijelo je od koristi. Ovom se knjigom, nadalje, jasno pokazalo kako su hercegovački tekstovi napisani u rasponu od stoljeća i pol (od sredine XIV. do kraja XV. st.) pisani prilično ujednačenim jezikom, sa stabiliziranim stilističkim funkcijama uključenih crkvenoslavenizama. Pokazalo se iznova i kako je dinamika grafijskih promjena, i grafetičkih i grafematičkih, sporija od onih koje zahvaćaju govorni jezik. Osim kao pokazatelj razvedene i razvijene kulturološke slike hrvatskoga srednjovjekov-

lja, ovaj je korpus prevažan za proučavanje povijesti hrvatskoga književnog jezika, kao i povijesti štokavštine na kojoj će se graditi nekoliko suvremenih standardnih južnoslavenskih jezika. Prvi korak Marinke Šimić u tom smislu odličan je temelj i za izvođenje mnogih daljnjih zaključaka, kao i za nastavak istraživanja.

MATEO ŽAGAR

DRAŽEN VLAHOV, *Knjiga računa općine Roč (1566.–1628.): Glagoljski zapisi*, Posebna izdanja Državnoga arhiva u Pazinu, sv. 18, Državni arhiv u Pazinu, Pazin 2009., 300 str.

U biblioteci *Posebna izdanja* Državnoga arhiva u Pazinu utemeljen je 1992. poseban niz *Glagoljski rukopisi*, u kojemu su dosad objavljeni glagoljski rukopisi i zapisi iz Boljuna, Vranje, Huma i Roča, a od ukupno osam dosadašnjih izdanja spomenutoga niza Dražen Vlahov priredio ih je sedam. Osim izdanja te biblioteke Vlahov objavljuje priloge o istarskim glagoljskim rukopisima u *Buzetskom zborniku*, *Zborniku Općine Lupoglav*, časopisu *Nova Istra* te u vjesnicima državnih arhiva u Rijeci, Pazinu i Zagrebu.

Pretposljednje je objavljeno izdanje, *Knjiga računa općine Roč (1566.–1628.)*, tiskano 2009. godine. Knjiga se čuva u Arhivu HAZU-a u Zagrebu u cjelini *Knjiga računa bratovštine (crkve) i općine Roč u Istri, god. 1523.–1611. i 1566.–1628. s Knjigom prihoda i rashoda bratovštine crkve Sv. Bartolomeja*, koju je isti autor priredio za tisak 2006. Knjiga računa općine Roč pisana je glagoljicom i hrvatskim jezikom do 1611. godine, a zatim latinicom i talijanskim jezikom. Iako ovo izdanje izlazi u nizu *Glagoljski rukopisi*, šteta je što nisu preneseni i zapisi na talijanskome jeziku koji su zasigurno zanimljivi i zbog onomastičke građe i zbog podataka važnih za gospodarsku povijest toga područja.

U uvodnome poglavlju (*Mjesto Roč*) autor predstavlja zemljopisni smještaj toga gradića i ukratko prikazuje njegovu povijest od prvoga spomena u ispravi kralja Henrika IV. iz 1064. godine pa do 17. stoljeća, kada je to područje gotovo opustošeno tijekom Uskočkoga rata. Posebno se osvrće na ročko glagoljsko naslijeđe: *Brevijar Vida Omišljanina* (naručen 1391. za potrebe lokalnih bratovština), *Misal kneza Novaka* (nabavljen 1405. za potrebe

crkava u susjednoj Nugli), rad pisarâ Šimuna Grebla i Ilije Pećarića, grafite u crkvama Sv. Roka i Sv. Antuna (najpoznatiji je među njima *Ročki glagoljski abecedarij*), a navodi i glagoljske zapise iz različitih izvora koji se odnose na ročko područje. Možda je u ovome prikazu ročkoga glagoljaštva ipak trebalo barem spomenuti i neke druge reprezentativne spomenike toga srednjovjekovnoga glagoljaškoga središta, primjerice *Ročki misal* Bartola Krbavca.

U sljedećim poglavljima autor navodi osnovne podatke o *Knjizi računa*, prikazuje ukratko njezin sadržaj i zapisivače. Upućuje na problematičnu folijaciju koja je na pojedinim mjestima čak trojaka zbog pogrešnih numeracija arhivista. *Knjizi* nedostaje prvih 19 listova, na kojima se – kako je utvrdio autor nakon uvida u sačuvane listove – nalaze zapisi o prihodima i rashodima za razdoblje 1580.–1593. U *Knjizi* je pronašao i prijepis isprave sastavljene 8. svibnja 1504., na temelju čega zaključuje da je postojala i starija knjiga istoga sadržaja. Neki su zapisi u godišnjim izvještajima stalni, npr. nabranje imovine koju stari župan predaje, a novi preuzima, troškovi za crkvene blagdane i druge proslave, troškovi predstavljanja općinske *uprave* pred kapetanom u Buzetu i dr. Nekoliko je različitih zapisivača, no poznat je identitet samo dvojice: Jeronima Grebla, ročkoga župnika i bilježnika, te Ivana Benčića, bilježnika i općinskoga tajnika.

U poglavlju *Ročki župani* autor prikazuje povijest institucije župana i navodi osnovne podatke o toj funkciji. Nakon toga popisuje sve ročke župane koji se u *Knjizi* spominju i opisuje strukturu ročke općinske *uprave* (*župan, podžupan, općinsko vijeće, žudihi, suci, sindici, gvardijani*), kako su pojedinci bili postavljeni na određene funkcije i za koje su poslove bili zaduženi.

Poglavljja *O gospodarskoj povijesti Roča krajem XVI. i početkom XVII. stoljeća* i *O starim mjerama* sadrže dragocjene podatke za istraživanja toga dijela povijesti. Na temelju analize prihoda i rashoda te starih mjera autor iščitava zanimljive podatke o svakodnevicu Ročana i njihovih najbližih susjeda.

Najveći dio ovoga izdanja zauzimaju transliteracija *Knjige računa* (str. 41–138) i njezin faksimil (str. 141–244). U poglavlju koje im prethodi, *O transliteraciji glagoljskih zapisa*, autor ukazuje na načela koja je slijedio. Prenosio je redak za redak, znak za znak, od čega je odstupao samo iznimno, kao što je to uobičajeno u sličnim izdanjima. Autor tako razlikuje *šč* i

šć, **ju** i *ju*, pri čemu su podebljanim slovima istaknuti skupovi predstavljeni u predlošku jednim grafemom. U transliteraciji su primijenjena neka suvremena pravopisna načela: vlastita se imena pišu velikim početnim slovom, spojnicom je označeno rastavljanje riječi na kraju retka, a radi lakšega je čitanja obilježena i interpunkcija. Osobito je zanimljiv (doduše, nedosljedan) pokušaj pisara da palatale *ḷ, ṇ* u grafiji predstave udvojenim nepalatalnim suglasnicima *l, n* i tako riješe dvoznačnost tih grafema.

Nakon faksimila *Knjige računa* nalazi se dvanaest priloga. U prvome prilogu, *Kronološki red zapisa*, autor donosi kratak pregled zapisa o aktivnostima općine za svaku godinu. Slijede prilozi *Abecedno kazalo prezimena i imena te Pregled župana, podžupana i ostalih »žudihov« koji se spominju u Knjizi*. Nažalost, među priložima nema abecednoga kazala mjesta, a ono bi bilo vrlo zanimljivo jer bi predočilo koliko je živa bila kulturna i druga komunikacija općine Roč s mnogim mjestima: Humom, Nuglom, Buzetom, Račicama, Semićima, Lanišćem, Sočergom, Lupoglavom, Pazom, Pićnom, Motovunom, Munama, Zadrom, Venecijom, Koprom, Trstom. Prilozi 4.–10. posebice su važni za proučavanje gospodarske povijesti Roča; tablično su prikazane sve zabilježene cijene vina (po količini i vrsti: *žban* ili *spud*, novo ili staro vino), žitaricâ (pšenica, *pšeno*, *ovas*, miješano žito), sira i skute, živine (kozlić, janjac), peradi (kokoš) i kruha, a određuju se i novčane jedinice koje se u *Knjizi računa* spominju (*libra, soldin, beč, toler, dukat, škuda, marka, ugrin, cekin, dupion*). Za paleokroatističku (i hrvatsku crkvenoslavensku) grafematiku, osim same transliteracije, osobito su važna dva zadnja priloga: *Ligature koje nalazimo u Knjizi* i *Skraćenice koje nalazimo u Knjizi*. Nakon popisa izvora i literature kojima se služio autor priložen je sažetak na hrvatskome, talijanskome i engleskome jeziku.

Kratice su u *Knjizi računa* mnogobrojne. Osim kontrakcija uobičajenih nakon probijanja korpusa *nomina sacra*, kao što su *dn* za *d(a)n*, *čka* za *č(ovi)ka*, *sna* za *s(i)na*, često nije sigurno je li riječ o pogrešci (ispuštenom slovu) ili o kraćenju. Nije jasno zašto autor primjerice navodi *intrštrmtra* 206r (196r) među *Skraćenicama*, iako i sam u transliteraciji usklikom označava da je riječ o pogrešci, dok *Bandrtolomêê* 205v (195v) navodi kao pogrešku. U izvornome se tekstu *Knjige računa* kontrahiranje ne provodi po uobičajenim pravilima, pa nerijetko izostaje i relacijski morfem, kao u primjerima *stšin > st(are)šin(a)*, *kvadrn > kvad(e)rn(a)*. Iako su suspen-

zije u hrvatskoglagoljskim tekstovima zastupljene ponajprije u rubrikama liturgijskih tekstova, toga tipa kraćenja ima i u *Knjizi: so* za *so(ldin)*, gdje zbog posve predvidljiva konteksta nema zapreka za razumijevanje smisla. Kraćenje je katkad na rubu razumljivosti zbog moguće dvosmislenosti kratice: *prestat* > *presta(vi)t*, *poi* > *po(bo)i*. Opisani problemi očigledno su i samomu autoru predstavljali poteškoću, što se vidi u njegovu nedosljednu razrješavanju kratice: neke nisu uopće razriješene, npr. *škreštie* > *š(a)kreštie* 222r (212r), *pričešćnju* > *pričešć(e)nju* 200r (190r), *mešriju* > *meš(tr)iju* 223r (213r); pri različitim je kraćenjima istoga leksema kadšto rekonstruiran drukčiji oblik, pa se ne uočava koju njegovu inačicu autor drži osnovnom (kao u *čtrt(a)k'* 200r (190r), *četr(ta)k* 208r (198r), ali i *č(e)t(v)rtak* 214r (204r); neke su kratice jednom razriješene, a drugi put nisu (pa se pojavljuje *pšno*, ali i *pš(e)no*). Upravo je ta nedosljednost jedina bitna zamjerka autoru, iako se zbog brojnih i neuobičajenih načina kraćenja autorova nesigurnost može razumjeti.

Naposlijetku, valja pozdraviti još jedno vrijedno izdanje Državnoga arhiva u Pazinu. Objavljeni rukopis nudi bogat korpus za raznovrsna istraživanja, a sadrži osobito zanimljive i vrijedne podatke za povijest hrvatskoga književnoga jezika i povijesnu dijalektologiju.

IVANA ETEROVIĆ

ЕМИЛИЈА ЦРВЕНКОВСКА, ЛИЛЈАНА МАКАРИЈОСКА, *Орбелски триод*, Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«, Скопје 2010., 392 str.

Knjiga *Orbelski triod* koju su priredile dvije autorice, Emilija Crvenkovska i Liljana Makarijoska, objavljena je kao 10. broj serije *Stari tekstovi* Instituta za makedonski jazyk »Krstе Misirkov«. *Orbelski triod* crkvenoslavenski je rukopis makedonske redakcije nastao u 13. st. u zapadnoj Makedoniji, a potječe iz Ohridske književne škole. Čuva se u Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Petrogradu u zbirci Verković pod signaturom *F. p. I. 102. sv. 124/4* i *124/10*. Rukopis je dobio ime po mjestu u kojemu je pronađen, Orbele u Debarskom.

Uz minej i oktoih, triod (himnografski zbornik) kao liturgijski priručnik

koji se upotrebljava u određenome razdoblju crkvene godine, predstavlja značajan dio slavenske crkvene tradicije. Pretpostavlja se da prvi prijevod slavenskoga trioda potječe od Klimenta Ohridskoga koji je, kako svjedoče njegova žitja, preveo Cvjetni triod. S vremenom se triod, kako u strukturi, tako i u tekstu mijenjao, pa se mogu razlikovati četiri osnovna tipa. Najstariji je tip očuvan u makedonskim triodima (npr. u rukopisu koji se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, pod signaturom *IV d 107* i *Šafaříkovu triodu* iz prve polovice 13. st.); drugi je tip također makedonski, a pripadaju mu *Orbelski*, *Kopitarev*, *Hludov* itd.; treći je očuvan u srpskim rukopisima; četvrti je tip, tzv. »bdenja«, posvjedočen u srpskim, bugarskim i vlaško-moldavskim rukopisima počevši od 14. st.

Orbelski je *triod* višeslojan tekst, odnosno sadržajno zanimljiv, jer uz triodni dio sadrži i parimejni, evanđeoske i apostolske dijelove, kao i upute iz tipikona, te apokrifni tekst *Acta Pilati*. Po svojoj strukturi predstavlja puni triod, bez podjele na posni i cvjetni dio.

Izdanje sadrži opis rukopisa, jezičnu analizu teksta, bibliografiju rukopisa, tj. tabelarni prikaz sadržaja, tekst i fotografije rukopisa, odnosno sljedeća poglavlja: *Предговор* (str. 7), *Увод* (str. 9), *За ракописот* (str. 10–19), *Фонетски и правописни особености* (str. 20–37), *Морфолошки особености* (str. 38–47), *Синтаксички особености* (str. 48–50), *Лексички особености* (str. 51–65), *Зборообразувачки особености* (str. 66–74), *Заклучок* (str. 75–78), *Resumé* (str. 79–80), *Користена литература* (str. 81–89), *Индекс на зборовите од химнографскиот дел* (str. 93–119), *Преглед на содржината* (str. 121–129), *Текст* (str. 135–377), *Снимки* (str. 379–392).

U opisu rukopisa iznosi se kratak pregled slavenskoga prijevoda trioda. Smatra se da je prvobitni slavenski prijevod posnoga trioda preveden već u ćirilometodskome razdoblju slavenske pismenosti. Prema Klimentovu žitju, prije smrti Klimenta Ohridskoga (916. g.) bio je napravljen cjelovit prijevod trioda.

Potom slijedi povijest rukopisa koji je i prije ovoga monografskoga opisa izazivao dosta pozornosti među istraživačima, paleografima, tekstolozima, lingvistima, književnim povjesničarima, muzikolozima, liturģičarima, itd. Nadalje, u uvodnome dijelu slijedi strukturalni opis *Orbelskoga trioda*, potom sadržaj, vanjski izgled rukopisa, ornamentika, zapisi, datiranje i paleografske karakteristike.

U poglavlju o fonetsko-pravopisnim obilježjima podrobno su opisane mnoge jezične pojave. Tako se, primjerice, ističe da *Orbelski triod* ima samo jedan znak za *poluglas*, i to *ь*, (tzv. »jednojerov sustav«), dok se *ѣ* nalazi iznimno rijetko, najčešće na kraju retka, te da je to »trojusov« rukopis, tj. ima očuvana dva nazala *ѣ* i *ѣ* kao i prejotirani *ѣ* dok se *ѣ* nije očuvao, što je karakteristika većine makedonskih tekstova. U rukopisu su zamijećena neka obilježja Ohridske književne škole, npr. pojava miješanja nazala. Opisujući sustav samoglasnika u *Orbelskome triodu* autorice su primijetile da rukopis pokazuje sve karakteristike makedonskih crkvenoslavenških rukopisa: vokalizaciju *jerova* po poznatome principu, konzervativnost u odnosu na čuvanje nazala, zamjenu nazala u izvjesnim položajima, zamjenu *ѣ* s *и*, stezanje samoglasnika, ograničenu uporabu jotiranih samoglasnika *ѣ*, *ѣ*, *ѣ* i *ѣ*, itd.

Među konsonantskim obilježjima u rukopisu ističe se da je u vezi s epentetskim *l* prilično narušena norma u odnosu na Ohridsku književnu školu u kojoj se ono dosljedno čuva, no to je uobičajeno i u drugim crkvenoslavenškim rukopisima makedonske redakcije. Depalatalizacija mekih suglasnika jedna je od najvažnijih pojava u razvoju makedonskoga suglasničkoga sustava. Međutim, u *Orbelskome triodu* palatalnost glasova se još uvijek obilježava u nekim slučajevima, npr. iza *л*, *р* i *н* se bilježi *ю*, npr. *БЛАГОДѢТЕЛЮ*, *ВЕЧЕРЮ*. Potom se detaljno opisuju sljedeće pojave: promjene u nekim suglasničkim skupinama, asimilacija po zvučnosti do koje je došlo zbog ispadanja *jerova*, pojednostavnjivanje suglasničkih skupina, promjene u starim suglasničkim skupinama, metateza, suglasnička skupina *ѣр-*, itd. Posebna je pozornost posvećena glasovnim promjenama, odnosno njihovim grafijskim ostvarajima pri adaptaciji grčkih posuđenica.

Slijedi poglavlje o morfološkim obilježjima rukopisa u kojemu su opisane sve vrste riječi. Za imenice je karakteristično miješanje osnova, stara pojava koja je zamijećena i u staroslavenškim rukopisima. Za razliku od imenica, u glagolskim je oblicima zabilježena velika arhaičnost. Potom se raspravlja o nekim osobitostima u pridjevskim promjenama: složenoj zamjeničkoj promjeni, upotrebi sintetičkoga komparativa, primjerima uporabe superlativa. U poglavlju o zamjenicama ukazuje se na brojne inovacije kod osobnih zamjenica, pri čemu autorice uspoređuju stanje u *Orbelskome triodu* sa stanjem u drugim makedonskim rukopisima: *Bolonjskome psaltiru*, *Radomirovu evanđelju* i *Radomirovu psaltiru*. Pri opisu glagolskoga sustava

autorice se zadržavaju na nekim karakterističnim nastavcima, npr. u 3. l. jd. prezenta čuva se nastavak *-tv*, u 1. l. mn. prezenta obično je *-mb*, a rjeđe *-me*, što je još jedna potvrda za makedonsku provenijenciju rukopisa. Nastavak *-me* je utjecaj živoga narodnoga govora, a susreće se u *Bolonjskome psaltiru*, *Ohridskome apostolu*, *Bitolskome triodu*, *Radomirovu psaltiru* itd. U morfološkoj raščlambi rukopisa nadalje se raspravlja o dvojinjskim oblicima, participima itd.

Među sintaktičkim obilježjima posebno se ističu neke osobitosti koje su najčešće nastale kao rezultat utjecaja balkanske jezične sredine: ponavljanje prijedloga, ponavljanje zamjenica, negacija, redosljed klitika, udvojen objekt, da-konstrukcija, apsolutni dativ itd.

Među jezičnim razinama najviše je prostora posvećeno leksičkoj. Ovdje se rukopis promatra s kronološkoga aspekta, odnosno razlikuje se arhaičan sloj i noviji sloj leksema. U arhaičnome sloju izdvaja se onaj leksički segment koji povezuje rukopis s kanonskim tekstovima ili s rukopisima Ohridske književne škole, npr. *vyja*, *vblajati*, *gogъnivъ*, *ženiъ*, *šui* itd. Autorice ističu da je za *Orbelski triod*, slično kao i za ostale triode makedonskoga podrijetla, karakteristično čuvanje moravske tradicije, velika konzervativnost i mnogobrojni arhaizmi, kao i grecizmi. Posebno je važno da se u ovome rukopisu uz grecizme često koriste i slavenske inačice, a katkad i više njih, što ukazuje na bogatu sinonimiju.

U *Orbelskome* je *triodu* potvrđen i mlađi leksički sloj karakterističan za Preslavsku književnu školu: *zaušiti*, *zlvčъ*, *žlvčъ*, *odežda*, *raspeṭi*, *svborъ* itd.

U leksičkoj raščlambi posebna je pozornost posvećena grecizmima, pri čemu autorice ističu da se oni odnose prvenstveno na crkvene, odnosno liturgijske termine: *antifonъ*, *kanonъ*, *kondakъ*, *liturgija*, *oktoiъ*, *psalmъ*, *triodъ*, *troparъ* itd. Među grecizmima velik se dio odnosi i na apstraktni leksik.

Nadalje se izdvaja jedan sloj protobugarizama karakterističnih za *Orbelski triod*: *bisъrъ*, *boljarъ*, *kumirъ*, *pečatъ*, *vъsue*, *črъtogъ*, *krъmъčii* itd. Autorice posebno navode niz različitih leksičkih varijanti karakterističnih za ovaj rukopis, pod čime se podrazumijevaju dva ili više leksema istih ili srodnih značenja koji se zamjenjuju pri prepisivanju, na paralelnim mjestima u tekstu, npr. *bolēznъ* – *nedogъ*, *(po)brъzo* – *skoro* – *ędro*, *varъ* – *znoi* itd. Osim toga, zasebno je analiziran himnografski i parimejni tekst kao i

tekst uputa iz tipikona, pri čemu je zaključeno da tekst tipikona ne podliježe strogim normama, pa je u tom dijelu najznačajniji udio narodnoga govora, odnosno piščeva leksika.

Posljednje je poglavlje posvećeno tvorbenim osobitostima u kojemu su izdvojeni primjeri iz *Orbelskoga trioda* poznati iz kanonskih rukopisa. Kao zasebna skupina navode se specifični produktivni sufiksi i prefiksi te se donosi njihova semantička interpretacija. Prefiksacija je najčešći način tvorbe glagola. Prefiks može biti nositelj gramatičkoga značenja, pri čemu dolazi do promjene glagolskoga vida, a istovremeno može biti i nositelj leksičkoga značenja, odnosno određene leksičke nijanse. Prefiksacija je kod glagola posvjedočena u najstarijim rukopisima makedonske redakcije, npr. u *Dobromirovu evanđelju*.

Nakon detaljne analize rukopisa slijedi *Преглед на содржината* u kojemu se iznosi tabelaran prikaz sadržaja rukopisa iz kojega se mogu vidjeti čitanja sa svim pjesmama koje su potrebne za određeni dan. Taj pregled omogućava lakši uvid u sam tekst trioda, kao i usporedbu s drugim tekstovima. U pregledu su uz himnografski dio dodana i biblijska mjesta u rukopisu.

Slijedi tekst *Orbelskoga trioda*, jednoga od najpsežnijih rukopisa makedonske redakcije i vrijedna rukopisa za povijest slavenske pismenosti, a posebice povijest makedonske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, koji je sada postao dostupan mnogim istraživačima.

Izdanje *Orbelskoga trioda* obuhvaća detaljnu jezičnu raščlambu na svim razinama, grafijskoj, fonološkoj, morfološkoj, leksičkoj, sintaktičkoj i tvorbenoj, koja potvrđuje da taj rukopis ima karakteristične jezične crte makedonske redakcije, ali i velik broj arhaizama, posebice na leksičkoj razini. Obiluje leksičkim jedinicama i novotvorbama koje se ne nalaze u drugim slavenskim rukopisima. *Orbelski triod* je iznimno obiman rukopis makedonske redakcije i žanrovski prilično raznolik. Stoga autoricama treba odati priznanje što je takav rukopis postao dostupan svim zainteresiranim. Ova iznimno vrijedna knjiga može poslužiti za komparativno proučavanje ostalih crkvenoslavenskih tekstova istoga žanra, kao i svima onima koji se bave crkvenoslavenskim jezicima, a posebice makedonskom redakcijom.

MARINKA ŠIMIĆ

GOTTESDIENSTMENÄUM FÜR DEN MONAT FEBRUAR, TEIL 4: FACSIMILE. Izdao Hans ROTHE. Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und Künste Bd. 122. Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich 2010., IX–XXIII + 1–437 str.

Kao 18. svezak u seriji *Patristica Slavica* objavljeno je faksimilno izdanje *Služabnoga mineja za mjesec veljaču* u crno-bijeloj tehnici koji se pod signaturom *Sin. 164* čuva u Državnom povijesnom muzeju (Gosudarstvennyj istoričeskij muzej) u Moskvi. To je ujedno četvrti, posljednji svezak izdanja mineja za veljaču – dosad objavljena tri sveska sadržavaju povijesno-kritička izdanja tekstova mineja, njihove prijevode na njemački jezik, bibliografiju, komentare i usporedbe s odgovarajućim grčkim paralelama. (O načelima obrade i izdanja teksta usp. prikaz H. KUNA, *Slovo 50*, 217–222.) Nastavak je to izdavačkoga pothvata Akademije znanosti njemačke pokrajine Sjeverna Rajna – Vestfalija, a vodi ga Hans Rothe, umirovljeni profesor slavenske filologije na sveučilištu u Bonnu. Izdavanje ove knjige financijski je poduprla zaklada Alfred Krupp von Bohlen und Halbach.

Knjiga koja je pred čitateljem, uz reprodukciju 218 folija rukopisa (str. 1–437) u crno-bijeloj tehnici, donosi iscrpnu paleografsku i kodikološku analizu, što ju je napisala E. V. ŠUL'GINA (na ruskom jeziku, str. IX–XV; u njemačkom prijevodu D. Christians, str. XVI–XXIII). Opis izgleda i veličine stranica, te pomna grafološka analiza duktusa, slova, ligatura, oznaka za početke oda i stihira, analiza tinte, korektura i kasnijih zapisa – sve to navodi autoricu na zaključak kako je cijeli kodeks ispisao jedan pisar koji je ujedno naslikao skromne ukrase, bez izrazitih umjetničkih pretenzija. Neume za napjeve zapisale su pak dvije različite ruke. Autorica na temelju svojih istraživanja zaključuje kako je rukopis nastao u Novgorodu u posljednjoj četvrtini 12. stoljeća.

Ovim je izdanjem zaključeno objavljivanje mineja za veljaču (u 4 knjige), zapisanoga u rukopisu *Sin. 164* u moskovskom Državnom povijesnom muzeju. Već je prije nekoliko godina zaključeno objavljivanje služabnoga mineja za mjesec prosinac, na temelju rukopisa *Sin. 162* iz spomenutoga muzeja (u 5 svezaka, također u seriji *Patristica Slavica*). Razvidno je kako ta vrijedna serija izdanja već godinama potiče interdisciplinarni pristup sta-

rim slavenskim liturgijskim knjigama i kako će pomoći filozofima, liturgičarima, muzikolozima i drugim znanstvenicima da bolje (u)poznaju staru rusku i slavensku pisanu riječ, liturgiju i prijevodno crkveno pjesništvo.

MARIJA-ANA DÜRRIGL

KNJIGE OD LIKARIJE. FAKSIMIL I OBRADA DVIJU LJEKARUŠA PISANIH HRVATSKOM ĆIRILICOM. Uredili Marko PEĆINA i Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ. *Rasprave i građa za povijest znanosti knj. 10. Razred za medicinske znanosti sv. 6.* HAZU, Zagreb 2010., 254 str.

U seriji izdanja *Rasprave i građa za povijest znanosti* kao 10. knjiga objavljena je latinična transliteracija i faksimilno izdanje dviju zbirki naputaka za liječenje ljudi i životinja iz Poljica. Shodno širem kulturološkom pogledu urednika, i ova je knjiga obogaćena popratnim raspravama o povijesti Poljica i o zapadnoj (hrvatskoj) ćirilici.

U predgovoru (str. 5) urednici su napisali: »Stoga je poruka koju ovo izdanje *Rasprava* odašilje, između ostaloga, i poruka otvorenosti hrvatskoga prostora svekolikim oblicima pismenosti ... u različitim oblicima ljudske ekspresije od liturgije, književnosti i legislative do liječenja, o čemu svjedoče i dvije ljekaruše koje smo, u sklopu desete knjige *Rasprava*, željeli približiti čitateljima ... U odnosu na druga područja ljudskoga djelovanja, medicina i liječenje ljudi ne zaostaju, već postaju zrcalom svekolikog spleta ljudskog stvaralaštva koji oblikuje uljudbu.« Tu je zapravo iskazano programsko usmjerenje urednikâ posljednjih triju knjiga iz ove edicije, što ju je u okviru HAZU 1963. bio pokrenuo Mirko Dražen Grmek. Nakon hijatusa od skoro 15 godina u izlaženju, edicija se ponovno pojavljuje i izlazi određenim kontinuitetom, a prva je bila objavljena knjiga *Klio u medicinskoj praksi*, s raspravama i esejima posvećenima idejnom začetniku i pokretaču serije *Rasprave i građa za povijest znanosti*, prof. Grmeku. Godine 2009. objavljeno je faksimilno izdanje, transliteracija i rasprave o latiničnim Karlobaškim ljekarušama iz 17. i 18. st. (v. prikaz u *Slovu* 59, str. 415–420), a niz se nastavlja objavljivanjem faksimila i obrade dviju ljekaruša pisanih poljićicom, što su danas pohranjene u Odsjeku za povijest medicinskih znanosti HAZU u Zagrebu. Serija *Rasprave i građa za povijest znanosti* zamišljena je, dakle,

da znanstvenoj (ali i široj) javnosti prezentira materijal iz povijesti hrvatske medicine (ponekada su to i važna djela europske medicinske tradicije, npr. dijelovi opusa Zadranina F. Grisogona, jednoga od vodećih europskih liječnika 16. st.) uz studije i članke koji smještaju taj materijal u širi medicinski, ali i povijesni, znanstveni i kulturološki kontekst. Stoga neka od tih izdanja mogu biti od interesa i za filologe i povjesničare književnosti.

10. knjiga iz edicije *Rasprave i građa za povijest znanosti* najvećim je dijelom posvećena faksimilnoj reprodukciji dviju poljičkih ljekaruša, tj. zbirci narodne farmakopeje i terapijskih postupaka kod raznih bolesti i ozljeda, te njihovoj suvremenoj latiničnoj transliteraciji i objašnjenju zastarjelih, dijalektalnih ili teže razumljivih riječi. Valja ovdje odmah upozoriti na iznimnu značajku rječnika koji dolazi uz transliterirane spomenike: on ne donosi samo »prijevod« ili »značenje« neke riječi, već i sintagmu u kojoj se ta riječ nalazi, kao primjer, što je današnjemu čitatelju vrlo zanimljivo i pristupačno. Dakako, tumačenje ponekih slabije poznatih i zastarjelih izraza zadatak je koji tek predstoji našoj filologiji.

Najznatniji je teret iznio autor transliteracije i rječničke obradbe dviju ljekaruša, filolog Ante NAZOR stariji. To je ujedno i središnji dio publikacije, naime rad *Dvije ljekaruše pohranjene u Odsjeku za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti s faksimilom i transliteracijom* (str. 7–220). Nazorovom su zaslugom ti rukopisi otrgnuti zaboravu i omogućeno nam je čitanje teksto-va koji bi inače najvjerojatnije ostali nepročitani i nepoznati. Nakon kraćih uvoda reproducirane su dvije ljekaruše pisane poljičicom, tj. posebnim oblikom hrvatskoga ćirilskog pisma. Pretpostavlja se da potječu iz 18. st., te sadrže ukupno petstotinjak recepata za spravljanje ljekarija, ali i druge zapise. Jezik je ljekaruša ikavska čakavština s utjecajem štokavštine. Prvi rukopis, naslovljen u izvorniku *Knjige od likarije* ponekad se naziva i *Omiškom ljekarušom* (po mjestu nalaska), a sačuvan je nažalost samo u kopiji, jer mu je izvornik zagubljen. Oba rukopisa pripadaju sloju koji se može nazvati »pučkom medicinom« jer zrcale iskustva preuzeta od starijih generacija – doduše, u *Omiškoj ljekaruši* stoji kako su zapisi »[i]zrađeni iz latinskoga u naš jezik« (str. 61), ali to je navod koji tek valja dokazati. Ta je tradicija stoljećima opstojala kao neka vrsta paralelne linije školskoj, učenoj medicini i organiziranoj liječničkoj skrbi, koja je većinom bila teško dostupna stanov-

ništvu ruralnih i siromašnih krajeva. Uz empirijske naputke protiv raznih bolesti i tegoba (kako stoji u drugoj ljekaruši »Likarije za svake nemoći s kojim se stari vladaše. Najpri medizine...«, str. 157), zapisani su tu i tekstovi amuleta i molitava, zapisi protiv vještica, nevremena, odlomci pučkoga horoskopa i proricanja. Takav osobit multikulturalizam, tj. povezivanje sadržaja iz raznih sfera i vremenskih razdoblja, značajka je gotovo svih sačuvanih hrvatskih ljekaruša. Ljekoviti sastojci većinom su biljnoga podrijetla, ali ima i životinjskih i mineralnih sastojaka, te tekstova koji uključuju tzv. nečisnu terapiju. Po tome je ljekaruša ukorijenjena u stoljetnu tradiciju sličnih spomenika koji prenose skupljeno iskustvo i odjeke nazora po kojima je bolest nešto što dolazi iz sfere transcendentnoga. Uz tekstove za liječenje bolesti i tegoba, ljekaruše sadrže i upute koje bi se mogle pomalo anakronistički nazvati »preventivnima«, odnosno upute kako se sačuvati od neke bolesti ili ozljede. Tekstovi obiju poljičkih ljekaruša doneseni su u latiničnoj transliteraciji, po načelu slovo za slovo, i predočeni vrlo zorno i pregledno.

Vrijedan je to izvor za poznavanje (regionalnih) izraza za ljekovite biljke te za bolesti i tegobe, kao i za neke posuđenice iz drugih jezika, što će biti zanimljivo ne samo povjesničarima medicine, već i filolozima. Zanimljiv je, gotovo jedinstven, i fenomen da je u korpus druge ljekaruše zapisana pjesma o sv. Jurju, što ju je spjevao o. Frano Radman, a objavio A. Kačić Miošić – ne samo kao junačka pjesma o zaštitniku Poljica kojemu su se ljudi zasigurno utjecali u vrijeme raznih nedaća, pa i bolesti – već je upisivanje pjesme u ljekarušu možda i odraz intertekstualnosti toga spomenika: knjiga naime nije bila samo pomagalo onome tko je imao spravljati ljekarije i liječiti bolesti, nego i svojevrsno književno štivo.

Ante NAZOR ml. napisao je sažet prikaz povijesti Poljica, od najstarijih pisanih spomenika do danas, *Povijesni osvrt na Poljica* (str. 221–232). Nazorov je vrlo koncizan pregled ispleten oko jedne od početnih tvrdnja: »Iako su priznavali vrhovništvo ili bili u posjedu raznih gospodara (hrvatsko-ugarskih kraljeva i velikaša, bosanskih kraljeva i velikaša, mletačkoga dužda, turskoga sultana te austrijskoga i francuskoga cara), Poljičani su tijekom stoljeća *de facto* (iako ne *de iure*) uspjeli sačuvati svoju autonomiju i posebnost.« (str. 234). Katkada uz odmaknut povjesničarski diskurs čitatelj prepoznaje oživljavanje građe ponekim opisom ili prepričavanjem bitnih događaja iz života Poljica, npr. svakogodišnjega biranja kneza o danu sv.

Jurja, zaštitnika Poljica. Poljica su bila nastanjena već u kamenom dobu, a pisani spomenici o životu na tom području i određenim društveno-pravnim odnosima mogu se pratiti primjerice od *Sumpetarškoga kartulara* iz 11. st., *Poljičkoga statuta* zapisanoga 1482. g. i drugih izvora. Povijest je Poljica bila burna, ona su dijelila sudbinu susjednih krajeva; mijene vlasti s više ili manje teškim posljedicama po narod bile su stalan pratilac sudbine sela i naselja poljičkoga kraja, što Nazor pregnantnim izrazom slijedi. No, čita se tu i opis biranja velikoga kneza i drugih obnašatelja lokalne tradicijske vlasti, tako da je čitatelju zaokruženo pokazana (pri)povijest toga lijepa i širem krugu još uvijek nedovoljno poznata kraja. Stoga je možda šteta što autor nije priložio popis literature za kojom bi mogao posegnuti zainteresirani čitatelj.

Knjigu zaključuje rad Marinke ŠIMIĆ *Hrvatska ćirilica* (str. 233–248) koji je pregledno podijeljen u odsječke *Obilježja; Rasprostranjenost; Naziv pisma; Natpisi; Rukopisi; Ljekaruše*, a donosi i nekoliko lijepih i kulturno-povijesno vrijednih ilustracija. U prilogu se, između ostaloga, problematizira naziv pisma (a što ga je prvi paleografski analizirao I. Berčić) oko kojega u stručnoj literaturi još nema suglasja. Za njega se rabe nazivi: bosančica, bosanica, zapadna ćirilica, hrvatska ćirilica (pa još i bosanska ćirilica, hrvatsko-bosanska ćirilica, bosansko-dalmatinska ćirilica), što dijelom indicira njezinu geografsku rasprostranjenost. Neprijeporna je međutim činjenica kako je to pismo sastavnica i hrvatske kulturne tradicije u živoj uporabi od 11. do 19. st., sredstvo očuvanja narodne svijesti, slično kao glagoljsko pismo. Osim epigrafskih spomenika i zapisa na stećcima, tom su azbukom pisani i razni rukopisi, od liturgijskih (ovamo spadaju i evanđelja bosanskih krstjana), preko pravno-kancelarijskih i praktičnih do književnih spomenika (npr. dubrovačko *Libro od mnozijeh razloga*). Pisalo se njome na tlu današnje Bosne i Hercegovine, na području Dubrovačke Republike i srednje Dalmacije, a tijekom stoljeća ona je zabilježena i u unutrašnjosti i sve do središnje Istre. »Demarkacijska linija glagoljice i ćirilice, uz tok rijeka Vrbasa i Krke, koju je na temelju srednjovjekovne spomeničke topografije postavio Branko Fučić, pomicala se migracijama stanovništva u ranonovovjekovnom razdoblju.« (str. 237) Danas prevladava mišljenje da su glagoljica i ćirilica autohtona pisma koja su se na području današnje Hrvatske rabila već od prvih dodira s ćirilometodskom baštinom. Glagoljaši

su poznavali zapadnu (hrvatsku) ćirilicu i njome se služili, o čemu vrlo zorno svjedoče ćirilska slova u glagoljskim spomenicima (npr. na *Bašćanskoj ploči*, u *Ročkom misalu* i *Brevijaru Vida Omišljanina*). Autorica je sažeto izložila ortografska i morfološka obilježja te grafije koja je prošla drukčiji razvojni put od primjerice srpske ili ruske ćirilice. Nadalje, ona prati razvoj i postupno oblikovanje toga pismenoga sustava od epigrafike 11.–15. st. (npr. *Humačka ploča*, *Natpis Kulina bana*, *Povaljski prag* i dr.), ustavom i poluustavom pisanih rukopisa bosanskih krstjana, te bosanske i hrvatske diplomatike (osobito npr. dubrovačke kancelarije), do 15. st. kad se pojavljuje doista specifična minuskulna hrvatska ćirilica. Tisak je na tom pismu započeo 1512. g. kad su u Veneciji objavljeni *Dubrovački molitvenik* i *15 molitava sv. Brigite*, a bosanski su franjevci od M. Divkovića (*Nauk krstjanski*, Venecija 1611.) na hrvatskoj ćirilici tiskali brojna moralno-poučna i vjerska izdanja. Hrvatskom je ćirilicom ispisano 13 četveroevanđelja, 4 apostola i 3 zbornika; najstariji je i veoma vrijedan kodeks bosansko-humske redakcije *Miroslavljevo evanđelje* iz 12. st. Autorica podrobnije opisuje taj rukopis, kao i neke druge spomenike (npr. *Divoševo evanđelje* i *Hvalov zbornik*), a osobitu pažnju posvećuje ćirilskim rukopisima nastalima na hrvatskom tlu: primjerice, *Leipziški lekcionar* s konca 15. st., *Dubrovački lekcionar* iz ranoga 16. st., *Libro od mnozijek razloga* iz 1520. g.; *Poljički statut* i dr. Zanimljivo je makar uzgred spomenuti kako je od maloga broja sačuvanih nam svjetovnih srednjovjekovnih tekstova, *Aleksandrida* zapisana upravo u ćiriličnoj verziji. S obzirom na narav edicije, autorica je detaljno navela sačuvane ljekaruše pisane hrvatskom ćirilicom, od kojih većina potječe iz 17. i 18. st. Navedeno je 11 ljekaruša (uz 4 ljekaruše što se čuvaju u Arhivu HAZU u Zagrebu, tu su još tzv. *Bobetićev zbornik*, *Ljekaruša s gromovnikom*, *Radaušev gromovnik s ljekarušom*, dvije »pučke ljekaruše«, *Šimićeva* te *Livanjska ljekaruša*).

Hrvatska je ćirilica (bosančica) ortografski neujednačeno pismo, a posebna je njezina inačica tzv. *poljičica* kojom su pisane dvije ovdje obrađene ljekaruše. O poljičici M. Šimić piše: »palatalizirani se glasovi ne označuju *poluglasima* već katkad *jatom*, za suglasničku skupinu *šč* koristi se slovo *šta*, *ju* se bilježi digrafom, kao u starim tekstovima, *jer* se čuva na kraju riječi iza suglasnika, a rjeđe u sredini između konsonanata, čuva se slovo za prejetirano *e* (*je*), više oblika *đerva* itd.« (str. 239). Poljičani su od starine

to pismo nazivali *poljiškom glagoljicom*, *poljiškom azbukvicom* i *hrvatskim pismom*. Svoj rad autorica zaključuje tvrdnjom: »Hrvatska ćirilica, bosanica ili bosančica, kako je god nazivali, i spomenici njome pisani važan su dio hrvatske kulturne baštine ... od epitafa do crkvenih kodeksa te privatno-pravnih spisa« (str. 248).

Na koncu knjige nalaze se engleski sažetak i kratke biografije suradnika. Dvije ljekaruše, *Omiška* i *Pučka* što su sada tiskane u faksimilnom izdanju, s transliteracijom i obradom, upotpunjuju naše znanje o tropismenom značaju stare hrvatske pisane riječi i o tome kakvi su se sve sadržaji bilježili na tim pismima. Objavljena materija vrijedan je izvor za daljnje proučavanje učenjacima raznih struka, od povjesničara medicine i farmacije, do filologa i stručnjaka srodnih disciplina.

MARIJA-ANA DÜRRIGL

DRAŽEN VLAHOV, *Zbirka glagoljskih isprava iz Istre*, Posebna izdanja Državnog arhiva u Pazinu, sv. 19, Glagoljski rukopisi 8, Pazin 2010., 431 str.

Knjiga je ovo kojom Državni arhiv u Pazinu i njegov dugogodišnji, sada umirovljeni, ravnatelj Dražen Vlahov uspješno nastavljaju vrijedan i zahtjevan posao objavljivanja hrvatskih izvora pisanih glagoljicom u latiničnoj transliteraciji te ih tako čine dostupnima široj znanstvenoj javnosti. Ovaj su put zajedno prikupljene i objavljene sve poznate i dostupne bilježničke isprave nastale na području Istre: oporuke, kupoprodajni ugovori, zapisnici zemljišnih razgraničenja, zapisi o najmu i sl. Pod pojmom *Istra* podrazumijeva se prostor današnje Istarske županije, a isprave skupljene u ovoj zbirci obuhvaćaju vremenski raspon od 1325. do 1800. godine, no većina ih je iz 16. i prve polovice 17. stoljeća. Pisane su kurzivnom glagoljicom na hrvatskom jeziku čakavskim dijalektom.

Zbirka počinje kratkim *Uvodom* (str. 11–17) u kojem Vlahov najprije konstatira slabu očuvanost bilježničke građe koja je nekoć morala biti puno bogatija. Ono što je sačuvano, mukotrno je prikupljano i objavljivano i taj proces izdavanja pojedinih isprava skromno je prikazan: počevši od Kukuljevićeva izdanja dviju bilježničkih isprava (*Istarskog razvo-*

da i *Razvoda između Mošćenice i Kozljaka*) u *Acta Croatica* 1863. godine, preko izdanja triju isprava Đure Šurmina (1898.), izdanja nekoliko isprava Rudolfa Strohala (1912.), izdanja *Oporuke Jelene, sestre Petra Kružića* Stjepana Ivšića (1928.), izdanja notarskog protokola popa Andrije Matkovića Vjekoslava Štefanića (1952.), izdanja jedne oporuke Maksa Peloze (1970.), pa sve do izdanja nekih isprava samog autora. Zatim se govori o činjenici da su neke isprave uništene, odnosno da su se izvorno pisale glagoljicom, potom prevodile na talijanski, a kad više nisu bile potrebne, uništavale. Autor navodi neke primjere koji takav zaključak potkrepljuju. Nadalje, tri glagoljske isprave koje kao posjednik spominje Ivan Milčetić u svojoj *Hrvatskoj glagoljskoj bibliografiji* (1911.) zagubile su se i nije ih moguće pronaći u njegovoj ostavštini, dok do nekoliko oporuka iz ostavštine Vjekoslava Spinčića koje se čuvaju u Arhivu HAZU Vlahov nije mogao doći zbog oštećenosti. U cijelom ovom kratkom uvodnom prikazu vidi se pozornost autora na imena notara, odnosno bilježnika koji su u Istri glagoljicom pisali isprave. To su, dakako, pretežno popovi glagoljaši, no neki od njih bili su i glagoljaši franjevci trećoredci, a samo je jedan bilježnik koji nije bio klerik. Ukupno se u uvodnom prikazu nalaze 34 imena notara.

Podatci koji slijede tehničke su naravi, o podrijetlu, načinu obrade i rasporedu skupljene građe. Pravila, pak, kojih se držao prilikom prijepisa isprava s glagoljice na latinicu autor izlaže pod posebnim naslovom *O transliteraciji isprava* (str. 17–18). Ona su uglavnom općevriježena. Istaknuli bismo jedino sljedeće: autor glagoljsko »šta« transliterira kao latinično »ć«, osim u slučajevima kada ga izričito treba čitati kao »šč« (npr. u toponimima *Gračišće, Mošćenica*, ili leksemima *pušćam, ošće, oblašću, dupošćamo*), a da bi takvo »šč« razlikovao od sklopa »š+ć« bilježi ga podebljanim slovima. Jednako postupa i s dvostrukom grafijom glagoljskoga »ju« i »j+u«. Stara uglata ligatura »ml« koja se više puta pojavljuje u riječi *zemla* u dvjema ispravama popa Šimuna Grebla (isprave pod rednim brojevima 6. i 7.) istaknuta je i podebljanim slovima i kurzivom. Nadalje, rekonstrukcija oštećena teksta označena je kurzivom u oblim zagrada, a dopisivanje izgubljena teksta stavljeno je u uglate zagrade. Podatak koji na ovom mjestu nedostaje jest kurzivno »u« koje se u prijepisu brojnih isprava učestalo pojavljuje. Vlahov, čini se, njime označuje drukčiju izvornu grafiju toga slova koja izgledom podsjeća na alfa postavljeno na glavu, a zapravo je »u« hrvatske kurzivne ćirilice.

Drugi, središnji dio zbirke naslovljen *Transliteracija isprava* (str. 19–239) sastoji se od dvaju poglavlja. U prvome, pod naslovom *Glagoljske isprave* (str. 21–227) donose se prijepisi 167 notarskih isprava koje je autor načinio prema originalu ili presliku, odnosno u koje je sam imao uvida, dok drugi dio, *Dodatak* (str. 228–239), okuplja isprave koje Vlahov nije imao priliku vidjeti, nego ih je, uz manje korekcije, preuzeo onakve kakve su ih ranije objavili drugi autori, te neke zapise koji nisu u pravom smislu isprave (čak 8 ih je iz *Knjige bratovštine sv. Antuna* koja se čuva u Župnom uredu u Vižinadi), ali po njegovu sudu njihovo uvrštavanje u zbirku daje »potpuniju sliku o sačuvanom predmetnom gradivu«. *Dodatak* ukupno broji 24 isprave i zapisa. I u prvom i u drugom poglavlju isprave su poredane kronološki, označene rednim brojem, godinom (i datumom nastanka) te kratkim arhivarskim opisom (registom) koji navodi i ime zapisivača, odnosno bilježnika. Naslov koji se nalazi na ispravama u prijepisu je otisnut podebljanim slovima, a ukoliko su bez naslova, autor je dodao »odgovarajući naslov«, također podebljanim slovima, ali u uglatim zagradama. Uz svaki se naslov u bilješci odmah daju podatci o izvoru. Jedino u *Dodatku* ispravama nije naknadno dodan naslov pa se u tim slučajevima bilješka s podacima o izvoru daje uz registu. Kao što je to u *Uvodu* Vlahov i naveo, građa koju je u ovoj zbirci objavio čuva se u Državnom arhivu u Pazinu, Biskupijskom arhivu u Poreču, Župnom uredu u Vižinadi, Državnom arhivu u Rijeci, Arhivu HAZU, Hrvatskom državnom arhivu te nacionalnim i sveučilišnim knjižnicama u Zagrebu, Ljubljani, Beču, kao i u Franjevačkom samostanu na Trsatu. Transliteracija isprava pokazuje temeljitost i dosljednost. Premda je velika većina građe skupljene u ovoj zbirci već ranije bila objavljena, autor se potrudio ponuditi vlastito čitanje i pri tome u bilješkama uredno označiti sva mjesta na kojima se njegova zapažanja razlikuju od ranijih izdanja. Što se tiče isprave pod rednim brojem 1., *Istarskog razvoda*, ovom je zbirkom po prvi put objavljen njezin tzv. *Momjanski primjerak* koji Vlahov čak smatra starijim od više puta objavljivanog *Kršanskoga primjerka*, a pripisuje ga istomu bilježniku, popu Levcu Križaniću, kanoniku iz Žminja. Kako su oba spomenuta primjerka ove isprave zapravo kasniji prijepisi, u datiranju autor stavlja godinu nastanka izvornika isprave, tj. 1325. U bilješkama, pak, uz transliterirani tekst, ne samo da su zabilježene razlike u odnosu na *Kršanski primjerak*, nego se također navode i razlike u čitanju *Kršanskoga primjer-*

ka, kako među ranijim izdanjima I. Kukuljevića, Đ. Šurmina i J. Bratulića, tako i u odnosu na vlastiti uvid, čime Vlahov zapravo redigira čitanje i toga prijepisa. Među ostalim ispravama najbrojnije su one Andrije Matkovića iz Draguča, zatim Vicenca Frlanića, Ivana Križmanića, Jakova Kaligarića, itd. Tematski su, pak, najzastupljenije oporuke. Pri transliteraciji autor je prenosio red za red i slovo za slovo, te je tako čuvao vizualnu strukturu isprava. Osim, razumljivo, onih u koje osobno nije imao uvida, pa ih prenosi *in continuo*.

Treći dio zbirke, *Preslici nekoliko isprava* (str. 241–347), donosi izvrsne i čitke preslike u prvom redu dosad neobjavljena *Momjanskog primjerka* (u cjelini), te nekih drugih isprava po autorovu izboru, a nakana je ponuditi čitatelju uvid u stanje glagoljskoga pisma u Istri u raznim fazama njegove uporabe. Uvršteni preslici, koji zbirku čine podatnom da se upotrijebi i kao čitanka kurzivne glagoljice, možda ponajbolje pokazuju obimnost autorova truda uložena u njezino sastavljanje. U četvrtom, posljednjem, dijelu zbirke pod naslovom *Prilozi* (str. 349–416), u prilozima 1–4 nalaze se redom: pregled glagoljskih isprava (po rednom broju, datumu i regesti), indeks osobnih imena i indeks toponima i etnika (oba posebno urađena za *Dodatak*), te slike nekoliko notarskih znakova popova glagoljaša (popa Mikule iz Gologorice, popa Jakova Križanića iz Barbana, popa Levca Križanića kanonika žminjskoga, popa Ivana Kovačića iz Roča, popa Vicenca Frlanića, plovana boljunskega, pre Zuane Stipanovića, i popa Andrije Matkovića iz Draguča). Na kraju se još nalazi popis korištenih izvora i literatura (str. 417–421) te sažetci na hrvatskom, talijanskom i engleskom jeziku.

Premda je, kako je već spomenuto, većina isprava ove zbirke bila već ranije objavljena, ona je značajna jer ih predmetno okuplja i ujedinjuje, nudeći nova (bolja) čitanja. Svrha joj je da olakša posao raznim budućim istraživačima koji će se zanimati za arhivsku građu ove vrste, a osobito onima koji ne umiju čitati kurzivnu glagoljicu. Pažljivom, usustavljenom transliteracijom, korisnim usputnim bilješkama i dodatnom opremom kojom je opskrbio zbirku Vlahov je sa svoje strane, rekli bismo, učinio sasvim dovoljno da ta svrha bude ostvarena.

JOZO VELA

AZ GRIŠNI DIAK BRANKO PRIDIVKOM FUČIĆ. RADOVI MEĐUNARODNOGA ZNANSTVENOG SKUPA O ŽIVOTU I DJELU AKADEMIKA BRANKA FUČIĆA (1920. – 1999.). Malinska, Dubašnica, Otok Krk, 30. siječnja – 1. veljače 2009. godine. I, *the Errant Pupil Branko, Surnamed Fučić*. Conference Papers from the International Scholarly Seminar on the Life and Work of Academician Branko Fučić (1920-1999), Malinska, Dubašnica, Island of Krk, 30 January – 1 February 2009. Uredio Tomislav GALOVIĆ, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Staroslavenski institut, Sveučilišna knjižnica Rijeka, Općina Malinska-Dubašnica, Malinska – Rijeka – Zagreb, MMXI, 841 str.

Zbornik ima sljedeća poglavlja: Radoslav Katičić: *Meštru Branku na spomen (umjesto predgovora)* na hrvatskom i engleskom (13–22), *Uvodna riječ* urednika Tomislava Galovića na hrvatskom i engleskom (23–30), *Pozdravni govori na otvorenju skupa*: I. Fisković, M. Pelc, S. Slišković, M. Mihaljević, O. Lubiana, B. Duda, M. Bogović, G. Crnković, T. Stanin, M. Radić, N. Radić i A. Spicijarić (31–42), *Vita opusque* (43–174), *Ars historiae* (177–375), *Slavistica et croatica* (391–596), *Epigraphica glagolitica Fučićiana* (597–664), *Ethnographia et alia* (665–736), *Scientiae auxiliares historiae et alia* (737–792), te *Prilozi: Raspored rada* (skupa) (795–806), *Kronika* (skupa) (807–814), *Kazalo osobnih i zemljopisnih imena* (815–841).

U poglavlju *Vita opusque* autori, prijatelji i kolege Branka Fučića, uspjeli su dojmljivo opisati njegov život i djelo. Ovo je poglavlje otvorio Tonko MAROEVIĆ poetskim naslovom *Zemlja prohodana, baština protumačena: hermeneutički rasponi Branka Fučića* (45–50). Govori o »terencu« Branku Fučiću, empiričaru iz čijih smo terenskih istraživanja dobili podatke o baštini u mjestima daleko od gradova koji su do Branka bili *terra incognita*. Josip BRATULIĆ opisuje svoje susrete s Brankom pod vidom životopisa koji je bogatiji od biografije – kako Bratulić to mudro razlikuje: *Biografija ili životopis – moje uspomene na Branka Fučića (fragmenti)* (51–58). Anđelko BADURINA u članku *Branko, Porat, Istra i ja* (59–69) iznosi sjećanja na Fučićev boravak u franjevačkom samostanu u Portu u mladim danima gdje je kasnije ljeti lijevao i podigao glagoljski lapidarij, i uspomene na put po Istri gdje je Fučić tražio i popisivao natpise koje je izdao u knjizi *Glagoljski*

natpisi 1982. Za knjigu Fučićevih *Glagoljskih natpisa* (63–70) Stjepan DAMJANOVIĆ tvrdi da je otkrila u novome svjetlu glagoljicu kao pismo za izražavanje svih kulturnih potreba te nabroja vrijedne karakteristike toga kataloga glagoljskih natpisa koji je Fučiću donio Herderovu nagradu za životno djelo. Franjo ŠANJEK opisao je znanstveni rad na temelju kojega je Branko Fučić dobio počasni doktorat: u Istri je desetku do tada poznatih fresaka dodao još šezdesetak, dotad poznatim slikarskim imenima dodao je nova, a epigrafski glagoljski fundus proširio je stotinama novih natpisa i grafita i prezentirao neslućeno bogat vjerski i kulturni život između 10. i 16. stoljeća: *Branko Fučić – počasni doktor Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* (71–74).

Marijan JURČEVIĆ u članku *Branko Fučić, prijatelj i kršćanin* (75–81) oslikava Fučića kao prijatelja i kršćanina u odnosu na Pascala, sv. Franju i sv. Augustina. Opisuje Fučićev kršćanski socijalni rad i angažman u životu crkve, suradnju s bl. Alojzijem Stepincem i napredno shvaćanje uloge laika u crkvi, kako je preko glagoljaštva ušao u teologiju i bio suradnik svećenika i biskupa s osjećajem za siromašne, kršćanski intelektualac koji je u sebi spojio vjeru i znanost. Anton BOZANIĆ u članku *Posadašnjenje povijesnih događanja i vjersko-teološka sastavnica u Fučićevoj izgovorenoj i pisanoj riječi* (83–86) izdvaja Brankovo umijeće posadašnjenja povijesnih činjenica i događanja te vjersko-teološku nit koju je dobio preko glagoljaštva i oplemenjivao u istraživanjima i otkrićima, boravkom po crkvama i samostanima, živim diskusijama o starim i novim teološkim pitanjima. Ta teološka dimenzija došla je do punoga izražaja u njegovu stavu prema vlastitoj smrti. Adalbert REBIĆ opisuje u članku *Suradnja Branka Fučića s »Kršćanskom sadašnjosti«* (87–91) Fučića kao podupiratelja ideje konstituiranja Kršćanske sadašnjosti (KS) i njegov doprinos u restrukturiranju KS-a u Teološko društvo KS (1978.). Fučić je objavio šest svojih djela u KS-u te u doba komunizma sudjelovao u mnogim kulturnim crkvenim pothvatima i bio je član Hrvatskoga mariološkoga društva Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu.

Orieta LUBIANA: *Akademik Branko Fučić i Izložba glagoljice u Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci* (93–98) govori kako je Fučić znanstvenim i terenskim istraživanjima dokazivao da netom priključeni dijelovi Hrvatske – Istra, Rijeka, Zadar i otoci – pripadaju matici zemlji jer je 1945.–1946.

pronašao brojne glagoljske natpise, freske i grafite pisane glagoljicom kojima se moglo dokazati da je Istra slavenska zemlja te postavio stalnu kulturno-povijesnu Izložbu glagoljice 1968. god., jedinu takvu u Hrvatskoj, u suradnji s ostalim stručnjacima, u spomen na 25. godišnjicu sjedinjenja Istre, Rijeke, Zadra i otoka s maticom domovinom. Časna sestra Dobroslava Lucija MLAKIĆ u članku *Akademik Branko Fučić i Družba sestara Presvetog Srca Isusova u Rijeci* (99–104) donosi podatke o Fučiću od 1969. do 1972. god., u vremenu komunizma, kad je skoro svaki dan boravio u Samostanu Družbe sestara Presvetoga Srca Isusova u Rijeci poučavajući sestre u tehnicu izrade predmeta od gline i gipsa za napredak te mlade i jedine autohtone riječke redovničke zajednice. Ovaj se prilog temelji na sjećanjima sestara koje su s njime surađivale. Svećenik Anton BARBIŠ opisuje *Kršćanske nazore Branka Fučića* (105–108) kroz osobno viđenje kršćanskih nazora Branka Fučića i njegove obitelji koju je poznao posebno preko svećenika Ivana Brechlera, ujaka Fučićeve majke Marijane. Kasnije se s Fučićem susretao za vrijeme župničke službe, i Branko je bio njegov »župljanin« u Vrbniku dok je godinama s bratom Dragom izrađivao glagoljske natpise. Franjo E. HOŠKO opisuje *Branka Fučića i »ljevicu« Hrvatskoga katoličkog pokreta* (109–122) na temelju Žgaljićeva teksta, kao domagojevca i »personalista po svojem unutarnjem uvjerenju, koji je odbijao svaki totalitarizam; nikome se nije pokoravao: čitav život je pripadao samo svojim idejama, nije nikad priznao autoritete«. Veza s Maksom Pelozom, katoličkim ljevičarom, pretpostavlja da je i Fučić to bio u nekoj mjeri unutar Hrvatskoga katoličkoga pokreta. Gordana GRŽETIĆ opisuje *O. Vinka Fugošića i Branka Fučića – kako je rivalstvo postalo prijateljstvo (nepoznat detalj iz života akademika Branka Fučića)* na temelju razgovora iz 2002. godine sa svojim rođakom franjevcem pok. o. Vinkom Fugošićem (1916.–2003.) koji je odgonetnuo prvotno mjesto i funkciju *Bašćanske ploče* i govori kako je to otkriće utjecalo na odnos akademika Fučića prema o. Fugošiću (123–127). Časna sestra Marija Stela FILIPOVIĆ u članku *Branko Fučić i crtice iz njegova »Koordinatnog sistema«* (129–134) donosi isječak pisma njoj upućena u kojem prepoznaje Fučića kao iskrenoga i predanoga bogotražitelja i otkrivačelja Božjih tragova u glagoljskim grafitima, s divljenjem i molitvom na usnama.

Jadran ZALOKAR opisuje kako je pjesnik *Branko Fučić – pjesnikuju-*

ći „*L'uomo universale*“ (135–137) koji je od 1937. do 1942. objavio dvadesetak pjesama, ali nikada nije prestao pjesnikovati jer je gledao očima slikara i osjećao dušom pjesnika, a kao humanist živio je ljubav i dobrotu odgojen na tradiciji personalnoga kršćanstva i filozofskoga personalizma. Milan MEĐIMOREC analizira popularnu *Gastronomiju grišnoga fra Karla z Dubašnice* (1996.) Branka Fučića pjesnika i znanstvenika koji ima namjeru da se »kroz prizmu znanstvenoga poigra fikcijom« postupkom ozbiljenja (139–150). Josip ŽGALJIĆ opisuje *Otok Krk u Fučićevu životu i stvaralačkom opusu* (151–160) – kako je Fučić na otoku Krku provodio arheološka istraživanja u Jurandvoru u crkvi Sv. Lucije, istraživanja Bašćanske ploče, postavljanje glagoljskoga lapidarija u Portu, i Fučića kao autora ostalih znanstvenih i stručnih radova s temama s otoka Krka. Samo u knjizi *Glagoljski natpisi* Fučić je napisao 75 tekstova iz 13 mjesta otoka Krka. Ivan BOTICA i Tomislav GALOVIĆ donose zanimljiva zapažanja *Iz rada na cjelokupnoj bibliografiji Branka Fučića* (161–174) koju su stavili u grafikone iz kojih su iščitali tri vala stvaralaštva: mladenačko-pjesnički (1936.–1945.), povijesno-umjetnički (1946.–1964.) i glagoljaški (1980.–1999.). Iz svega je očito da se podjednako bavio poviješću umjetnosti i (samo malo više) glagoljaštvom. U *Prilogu* donose *Izbor iz bibliografije Branka Fučića (knjige, leksikoni, katalogi i brošure)* (170–173).

Poglavlje iz povijesti umjetnosti *Ars historiaque* otvara članak Alenke KLEMENC »*Habemus artificem!*« (*Iz pisem Branka Fučića Francetu Steletu*) (177–202) iz kojega saznajemo o Fučićevoj korespondenciji s mentorom, poznatim povjesničarom umjetnosti iz Slovenije. Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ opisuje *Prapovijest u radu i djelima Branka Fučića* (203–212) na lokalitetima Istre i Kvarnerskih otoka. Pavuša VEŽIĆ u *Tri romanička trikonhosa* (213–230) dodaje dvjema crkvicama (sv. Krševan pored Glavotoka i sv. Nikola ispred Nina) za koje se otprije zna da su slične, i treću, onu sv. Tome pored sela Vrsi nedaleko Nina. Marijan BRADANOVIĆ opisuje *Graditeljstvo Dubašnice u razdoblju renesanse* (231–258). Petar RUNJE donosi *Crtice iz kasnosrednjovjekovne povijesti Fučićeva rodnoga kraja – Dubašnice* (259–264). Janez HÖFLER opisuje *Grafične predloge v srednjeveškem stenskem slikarstvu Istre* (265–280), a Nikolina MARAKOVIĆ *Zidne slike u crkvi sv. Martina u Svetom Lovreču (Istra): Nove spoznaje na tragu Fučićevih opažanja* (281–316). Radovan OŠTRIĆ opisuje *Otkrivanje*

zidnih slika u crkvi sv. Prima i Felicijana u Čirkotima kraj Završja (317–322) koje su u članku Dolores OŠTRIĆ »Judin poljubac« u crkvi sv. Prima i Felicijana (323–336) datirane na temelju vojnoga vestijarija kako je i Fučić datirao freske u Draguču i Bazgaljima na prizorima Judina poljupca. Zagonetan lik bradata muškarca s klasjem i tikvom na glavi u crkvi sv. Marije na Škrilinah tumači se u članku »*Insipiens*« iz *Berma i poganska simbolika u srednjovjekovnoj kršćanskoj ikonografiji – hrvatski primjeri* (337–354) ne kao bezumni koji niječe Božje postojanje, kao što je ustanovio Fučić, nego kao lik mitskoga Sporyša, koji prema baltoslavenskoj predaji nadzire žetvenu plodnost. Marija-Ana DÜRRIGL je nadahnuta Fučićevom minucioznom analizom fresaka iz crkvice sv. Marije na Škrilinah u Bermu došla do zaključka da je srednjovjekovna pamćenjska kultura pripovjedalačka, odnosno da je likovno djelo i pripovjedalačko, pa mu valja pristupati i sa stajališta etike i retorike: *Crkva sv. Marije u Bermu – etičko i retoričko »čitanje« fresaka* (355–364). Željko BISTROVIĆ opisuje *Zidne slike u crkvi sv. Marije na Božjem Polju kraj Vižinade* (365–374), kasnogotičke freske koje je Fučić pripisao skupini oko »Šarenog majstora«. U članku *Branko Fučić i ikonografija: prozorska ruža na župnoj crkvi Marijina Uznesenja u Omišlju* (375–390) Marina VICELJA-MATIJAŠIĆ analizira reljefne prikaze župne crkve iz 15. st. s bogatim i elaboriranim programom crkvenih doktrina na teološkoj, meditativnoj i moralizatorsko-didaktičkoj razini.

Poglavlje *Slavistica et croatica* otvara Sanja ZUBČIĆ člankom *Miscellanea philologica minora u djelu Branka Fučića* (393–406) u kojem istražuje kako se Fučić koristi spoznajama o jeziku kod čitanja natpisa te navodi njegove prinose čakavologiji, akcentologiji i jezičnoj povijesti. Slijede članci u kojima autori analiziraju Fučićevu knjigu *Glagoljski natpisi*. Milan MIHALJEVIĆ i Sandra SUDEC analiziraju *Jezik hrvatskoglagoljskih natpisa i grafita* (407–423) na svim gramatičkim razinama: glasovnoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj te pokazuju koliko taj korpus može biti zanimljiv i pouzdan izvor za povijest hrvatskoga jezika. Amir KAPETANOVIĆ analizira *Morfosintaktička obilježja, gramatičko i obavijesno ustrojstvo najstarijih hrvatskih glagoljčnih epigrafskih spomenika (XI. – XV. st.)* (425–434). Margaret DIMITROVA u članku *Форми на собствени имена в глаголическите надписи, издадени от Бранко Фучич, и в литургически хърватски глаголически ръкописи* (435–444) opisuje forme vlastitih ime-

na, ne samo u *Glagoljskim natpisima*, nego i u liturgijskim hrvatskim glagoljskim rukopisima. Nalazi imena grčkoga i latinskoga podrijetla i traži normu njihovih oblika u svetačkim imenima liturgijskih knjiga. Očit utjecaj usmenoga prenošenja popularnih oblika imena mjesnoga romanskoga stanovništva na natpisima rijetko prodire u liturgijske knjige. Johannes REINHART u članku *Biblijski citati na hrvatskoglagojskim natpisima* (445–456) sabrao je i usporedio sve biblijske citate s hrvatskoglagojskim liturgijskim knjigama i došao do zaključka da je biblijski tekst natpisa vrlo konzervativan. Olga AKIMOVA bavi se *Glagoljskim kulturno-povijesnim mitologemima u europskom kontekstu* (457–466), Vesna BADURINA-STIPČEVIĆ obrađuje *Legendu o svetom Antunu opatu u hrvatskoglagojskoj književnosti* (467–474), jer je sv. Antun osobito omiljen u Hrvatskom primorju i Istri pa ga je Fučić spominjao u svojim radovima. Autorica obrađuje hagiografsku književnu tradiciju o Antunu opatu. A. TURILOV u članku *Новые атрибуции хорватских глаголических почерков XIII – XV вв.* (475–480) identificira pisare i datira hrvatskoglagojske pergamentske odlomke 13.–15. st. iz zbirke Ivana Berčića. Rukopis pisara jednoga odlomka brevijara iz 13.–14. st. pronađen je u fragmentu liturgijskoga rukopisa istoga sadržaja u zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Ljubljani i prema mišljenju autora to je pisar najstarijega dijela *Prvoga vrbničkoga brevijara* (»ruka A«). Odlomak misala iz 15. st. autor identificira kao pisarsku ruku 1. pisca liturgijskog zbornika iz istoga vremena Kopitarove zbirke. Odlomke dvaju listova brevijara iz 15. st. autor pripisuje piscu *Ljubljanskoga brevijara* s kraja 14. st. Odlomak koji se nalazi među njima u konvolutu i koji prema tradicionalnomu mišljenju proizlazi iz jednoga te istoga rukopisa, od iste pisarske ruke, prema kodikološkim znakovima pripada drugomu kodeksu. Aksinia DŽUROVA u članku *Между религиозната ортодоксалност и магията (още веднъж за функцията на свитъка след XIV в.)* (483–500) analizira ilustracije u svitku *Cod. Slavo 31* iz 17. – 18. st. i uspoređuje ih s koptskom, armenskom, etiopskom i židovskom tradicijom. Kao fenomen pravoslavne tradicije sadržaj svitka graniči s magijom. Članak je dio teksta uz faksimil amuleta koji je izdala Vassja Velinova, a potvrđuje podatke iz još neobjavljene studije Centra i Narodne umjetničke galerije u Sofiji.

Marinka ŠIMIĆ je u članku *Kajkavski utjecaj u 2. novljanskome brevijaru* (501–520) na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini najviše kajkavizama

pronašla na leksičkoj razini. Pri navođenju pojedinih kajkavskih osobitosti raspravlja i o problemima vezanima za istraživanje kajkavske sastavnice u hrvatskoglagoljskim rukopisima. Ivan BOTICA i Marko RIMAC obrađujući temu *Hrvatska ćirilica u glagoljskim matičnim knjigama zapadno od Krke* (521–550) govore o postojanju, uporabi i značenju hrvatske ćirilice u glagoljskim matičnim knjigama. Matične knjige Zadarske nadbiskupije i Ninske biskupije imaju nekoliko zapisa o obredu krštenja te podosta marginalija na hrvatskoj ćirilici. Povod za istraživanje i rad bio im je navod Branka Fučića (1987.) da su demarkacijsku liniju glagoljice i ćirilice, postavljenu na tokove rijeka Vrbasa i Krke, pomicala migracije stanovništva u ranom novom vijeku. Takvi bi zapisi mogli biti jedna od smjernica za razrješavanje podrijetla stanovništva sjevernodalmatinskoga priobalja i otočja.

Svetlana O. VIALOVA nalazi *Еще одна глаголическая рукопись хорватского писца Юрая Чернича* (551–560). Juraj Černić, Črnić (kraj 16. – poč. 17. st. – 1662.) autor je triju zbornika, tzv. *Postila*. U Berčićevoj zbirci glagoljskih fragmenata u Petrogradu čuva se *Akt o predaji u vječno nasljedstvo dijela zemlje manastira svete Katarine nekom Matiji Vukoniću 25. 11. 1635.* pisan kancelarijskim glagoljskim kurzivom. Usporedbom Černićevih *Postila* iz 1627. i 1641. i toga *Akta*, autorica je zaključila da je svećenik Černić autor *Akta*, i otkrila po posebnim pisarskim znakovima da je bez sumnje napisao od 1641. do 1661. i osam latiničkih notarskih pisama koja se čuvaju u NSK u Zagrebu. Anica VLAŠIĆ-ANIĆ obrađuje *Kukuljevićev glagoljski epitaf »Zahvalni sin svome otcu«* (561–580). Epitaf Antunu Kukuljeviću pl. Sakcinskomu (1776. – 1851.) na groblju u Varaždinskim Toplicama obrađuje se sa stajališta umjetničkoga ‘slovoljevstva’ ustavne glagoljice. Jasna VINCE u članku tumači *Transliteriranje hrvatske glagoljice* (581–596). Tablicu glagoljičnih slova iz tekstova na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku 14. i 15. st. obogaćuje slovima kojima se označavaju glasovi što su se na hrvatskom tlu rano izgubili ili su se kasnije koristili, i osvrće se na suvremene hrvatske tekstove pisane glagoljicom.

Poglavlje *Epigraphica glagolitica Fučićiana* započinje člankom Anice NAZOR *Doprinos Branka Fučića istraživanju glagoljskih natpisa* (599–614). Autorica je krenula od Fučićeve vlastite ocjene *Glagoljskih natpisa* za koje kaže da su: otkrića, obradbe, rekonstrukcije, revizije i čitanja ili nove interpretacije najstarijih glagoljskih natpisa 11. – 13. stoljeća u Istri i

Kvarneru, zatim otkriće niza glagoljskih natpisa koji pružaju podatke o imenima i djelima domaćih istarskih, kvarnerskih i dalmatinskih graditelja, kipara i slikara od 15. do 18. stoljeća. Ovaj rad želi primjerima potkrijepiti tu ocjenu i pokazati kako je i zašto Fučić istraživao glagoljske natpise. Članak Tanje KUŠTOVIĆ i Borisa KUZMIĆA *Branko Fučić i Bašćanska ploča* (615–625) rasvijetlio je pitanje Fučićeve identifikacije natpisa Bašćanske ploče kao arheološkoga objekta u izvornoj uporabnoj funkciji i njegovu prostornome smještaju. U tekstu se pokazuje i Fučićeva jezična analiza natpisa. Mateo ŽAGAR pod naslovom *Paleografske smjernice glagoljske epigrafike u znanstvenom djelu Branka Fučića* (621–625) procjenjuje Fučićeve paleografske metode na temelju kojih je prepoznao razvoj pojedinih glagoljičnih slova na epigrafskome korpusu i zaključio da je Fučić prevladao tradicionalan paleografski koncept koji je promišljao promjene u slovničkim oblicima te izrazito naglasio kulturološke okvire u kojima se promjene provode. Žagar se slaže s rezultatima analitičke glagoljske paleografije koja je, po njegovim riječima, uvjerljivo pokazala da je na najstarijim epigrafima očigledan »modul (slovna shema) kružnice, koji evocira izvornu Konstantinovu glagoljičnu slovnu shemu ...« (str. 623). Dalje kaže: »Branko Fučić u *Glagoljskim natpisima* još se nije osvrtao na mogućnosti postojanja jedinstvenoga modula.« Fučić se nije mogao osvrnuti na modul kružnice zato što ga u literaturi tada još nije bilo (prvi put je objavljen 1982.), a prisutnost modula kružnice u najstarijim hrvatskim glagoljskim spomenicima otkrivena je i uvedena u analitičku glagoljsku paleografiju 1985., odnosno 1987., i poslije dokazivana na hrvatskim glagoljskim spomenicima.

Vladimir SOKOL u radu *Posljednji otkriveni glagoljski natpisi u Vinodolu i nastanak hrvatske ćirilice i tzv. Crkve bosanske* (627–640) opisuje svoje susrete s Brankom Fučićem, te njegova istraživanja glagoljice u Vinodolu i restauratorski rad u gradu Krku. Fučićevu želju da izradi nadopunjeno drugo izdanje svoje knjige *Glagoljski natpisi* s novim glagoljskim natpisima na kamenu koje je u međuvremenu prikupio, mogli bi, po mišljenju autora, učiniti Fučićevi sljednici. Nastanak hrvatske ćirilice i tzv. Crkve bosanske povezuje se s ulaskom Bizanta i cara Emanuela Komnena 1165. godine u Dalmaciju do rijeka Krke i Vrbasa. Po Fučiću to postaju i granice između glagoljice i ćirilice. Pretpostavlja se da Bizant uvodi »grčko pismo«, u kasnom srednjem vijeku nazvano ćirilica, u zauzete prostore zajedno s

dalmatinskom crkvom. Lada PRISTER u članku *Doprinos Branka Fučića istraživanju crteža – grafita na kamenim spomenicima u kontinentalnom dijelu Hrvatske* (641–648) donosi najnovija istraživanja sakralnih objekata kontinentalne Hrvatske koja nadopunjuju istraživanja Branka Fučića otkrićem glagoljskih spomenika na frankopanskim posjedima oko Karlovca, uz rijeku Kupu, te uz rijeku Savu oko Nove Gradiške sve do Brodskog Drenovca i na području Bosanske Posavine. Blaženka LJUBOVIĆ u radu *Doprinos akademika Branka Fučića proučavanju glagoljske baštine grada Senja* (649–658) ukazuje na Fučićevu značajnu ulogu u znanstvenoj obradi glagoljske baštine Senja gdje je većinu glagoljskih spomenika Fučić sam otkrio, a brojne i znanstveno obradio. Među njima je i Senjska ploča iz 11. ili 12. st. koju je Fučić proučavao pod povijesnim vidom i napravio paleografsku i povijesno-umjetničku analizu u odnosu na druge glagoljske spomenike kvarnersko-istarskog područja istoga razdoblja. Václav ČERMÁK u članku *Branko Fučić a Staroměstský kámen* (659–664) donosi još neobjavljenu ekspertizu Branka Fučića o svojevremeno pronađenom kamenu kod Uherskoga Hradišťa u Moravskoj.

Poglavlje *Ethnographia et alia* otvara Jelka VINCE PALLUA koja je u članku *Bio sam terenac, pješak, istraživač starina – etnološka sastavnica Fučićevih istraživanja* (667–674) u etnološko-teorijskom kontekstu analizirala bogatstvo etnoloških tema u Fučićevu zanimanju za tradicijsko, običajno, etničko, dijalektalno i kulturalno tijekom svojih terenskih, arhivskih i drugih istraživanja. Antonija ZARADIJA KIŠ opisuje *Brankov bestijarij Terrae incognitae* (675–691) u kojoj nalazi bogat materijal za animalističku problematiku i opisuje Fučićev pristup toj problematici. Maja PASARIĆ u članku *Višeslojna kulturološka predodžba ovce u putopisu Apsyrtes Branka Fučića* (693–708) polazi od tipologije osnovnih pristupa čovjeka prema životinji Nikole Viskovića, začetnika kulturne animalistike u Hrvatskoj, i istražuje što je o ovcama u putopisu zapisao Fučić, razmatra kontekste u kojima spominje ovcu i istražuje njeno značenje za povijesno i kulturno naslijeđe cresko-lošinjskoga otočja i šire. U članku *Fučićev Jure ki načinja ruke i krsnik kao iscjelitelj* (709–726) Evelina RUDAN KAPEC uspoređuje Fučićev lik *krsnika* s novijim terenskim zapisima predaja koje tematiziraju krsnika, posebno njegovu iscjeliteljsku sposobnost i umijeće. Pokazuje se plodnost teme te propituje status krsnika u zajednici. Vinko

KOVAČIĆ opisao je *Jezik Grdoselske kronike i Fučićeva prijevodna rješenja* (727–736). Naime *Kronika župe Grdosel* u Pazinskom dekanatu najstarija je župna kronika u Istri i napisana je na talijanskom jeziku. Pisanje kronike započeo je 1688. grdoselski kapelan Vinko Pikot. Rukopis kronike, koji se čuva u grdoselskom župnom uredu, Fučić je transkribirao i preveo na hrvatski.

Poglavlje *Scientiae auxiliares historiae et alia* započinje člankom Mirjane MATIJEVIĆ SOKOL o *Latinskoj epigrafiji otoka Krka od IX. do XII. stoljeća. Prilog kontekstualizaciji novopronađenog natpisa u gradu Krku* (739–758). Autorica donosi pregled predromaničke latinske epigrafije na otoku Krku, posebno natpise utjecajnih javnih osoba iz grada Krka iz XII. st. Krčki primjer natpisa potvrđuje pretpostavku da se posvetni natpisi s više naslovnika dotične crkve »otkrivaju« kao obiteljske zadužbine.

Prema autoru Franji VELČIĆU *Heraldičko stvaralaštvo Branka Fučića* (759–770) dostiglo je vrhunsko poznavanje materije i postiglo vrijedne rezultate: desetak biskupskih i drugih crkvenih i civilnih grbova među kojima i dvojice hrvatskih kardinala. Damir SABALIĆ pokazuje kako sustavna *Inventarizacija staroga knjižnog fonda u samostanskim knjižnicama na Kvarneru* (771–778) potvrđuje dosadašnje spoznaje i dovodi do novih kao što je izmijenjeno stanje zbirke inkunabula u samostanu u Kamporu. Inventari staroga knjižnoga fonda osnova su za kvalitetnu zaštitu, i prvi korak k javnoj prezentaciji ovoga vrijednoga i zanemarenoga dijela kulturnoga naslijeđa. Darko ŽUBRINIĆ u članku *Putokazi Branka Fučića* (779–792) iznosi neke osobne uspomene na Branka Fučića, s posebnim osvrtom na *Glagoljske natpise* pod vidom utjecaja Fučićeve metodologije na razvoj internetske prezentacije hrvatske glagoljičke kulture na mrežnoj adresi www.croatianhistory.net.

Zbornik je izuzetno bogat i raznovrstan po svojim priložima i po tome je dobar odraz života i rada Branka Fučića. Autori su obradili sva područja kojima se bavio, obogatili su ih i proširili, a ponegdje i korigirali novim spoznajama i otkrićima.

MARICA ČUNČIĆ

JERKO MARTINIĆ, *Pučki napjevi misa iz srednje Dalmacije u kontekstu glagoljaške tradicije (šire područje Splita, otoci Brač i Hvar)*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb 2011., 375 str.

Pučke su glagoljaške mise jedan od najzapostavljenijih elemenata u dosadašnjim istraživanjima glagoljaškoga pjevanja, a ovdje prikazana knjiga obrađuje upravo taj osebujan segment hrvatske tradicijske duhovne glazbe, analizirajući građu iz dijela srednje Dalmacije, odnosno iz širega područja Splita te otoka Brača i Hvara. Riječ je o plodu nastavka autorovih opsežnih istraživanja cjelokupnoga, iznimno bogata, pučkoga crkvenoga pjevanja na tom prostoru. Martinić je od 1970. do 1975. sustavno i isključivo izvan liturgijskoga konteksta snimao napjeve skupina pučkih crkvenih pjevača na 35 lokaliteta i otada na temelju prikupljenih snimaka sve do danas gradi svoja muzikološka istraživanja. U doktorskoj disertaciji iz 1978., objavljenoj 1981. kao monografija *Glagolitische Gesänge Mitteldalmatiens (Glagoljaški napjevi srednje Dalmacije)*, Regensburg: Gustav Bosse Verlag, autor obrađuje petnaest korizmenih i velikotjednih glazbenih oblika u 180 lokalnih napjeva i to istom metodom koju primjenjuje i u knjizi koju prikazujemo. Vrijedi kazati ponešto i o njegovim kasnijim radovima da bi se razumio kontekst i sadržaj ove knjige. U člancima objavljenima na hrvatskome jeziku Martinić obrađuje pojedine teme lokalnoga značaja, a u jednom većem radu (Postupak variranja u napjevima čitanja božićne jutarnje na području Srednje Dalmacije u pučkoj uporabi. *Arti musices* 19/1 (1988), 21–70) obrađuje i pjevanje *štenja* (biblijskih odlomaka) na božićnoj jutarnjoj. Knjiga s misnim napjevima koju prikazujemo predstavlja najopsežniji dio njegova istraživačkoga projekta. Martiniću je konačni cilj da obradi cjelokupan repertoar područja koje istražuje. Tako mu je preostao opsežniji rad o jutarnjama i večernjama odnosno himnodiji i psalmodiji, čime bi umnogome bio zaokružen njegov muzikološki projekt.

U ovoj knjizi Martinić donosi 379 napjeva iz 29 mjesta među kojima prevladavaju *stalni dijelovi mise (Cantus Ordinarii Missae)*. Uz njih je u knjigu uključio i neke karakteristične *promjenljive dijelove mise (Cantus Proprii Missae)*: *Ulazne (Introitus)* s pjesmama obreda škropljenja vodom te uskrsne, duhovske i pokojničke *posljednice (Sequentiae)*. Konačno analizira i *paraliturgijske pjesme: Molitva vjernika (Didina), Budi (po)hvaljeno po sve*

vrimo i *Braćo, brata sprovodimo* te nekoliko lokalno specifičnih pjesama Djevicici Mariji i svecima zaštitnicima, želeći pritom predočiti široj javnosti raznovrsne »bisere pučkog stvaralaštva«.

Martinićeva je metoda glazbene analize čvrsto utemeljena na postavkama starije sistematske i komparativne muzikologije. On je magnetofonski snimio obilje pučkih napjeva, zatim ih izuzetno precizno i pregledno transkribirao te ih pomno na specifičan način analizirao. Proučavajući primarno melodije i njihove raznovrsne oblike, razmatra njihov opseg, intervale, formalne i strukturne aspekte, tonalno-modalne osnove (određenost), ritam i višeglasje. No, zanimaju ga i tekstovni aspekti, a u konačnici i pitanja podrijetla. Komparativnim analizama melodija Martinić utvrđuje ili nazire zajedničke osnovne melodije za različite kanonske oblike crkvenoga pjevanja u užim i širim zemljopisnim područjima, i time značajno doprinosi istraživanju njihova postanka i općenito povijesnoga razvoja glagoljaškoga pjevanja.

Kao i u prethodnim svojim radovima, Martinić i ovdje vrlo pregledno iznosi glazbenu formu napjeva, potpisujući glazbene retke jedne ispod drugih. Ovaj postupak naziva *vertikalno-tematskom dispozicijom* odnosno *sistemom* i on mu omogućuje jasno isticanje odnosa stalnih i promjenljivih osobina glagoljaških napjeva, često vrlo razvijenih i složenih, osobito u pogledu melizmatike. Melodije su zbog bolje preglednosti transponirane u skupine istih ili što bližih tonaliteta. Martinić transkribira uvodne i reprezentivne dijelove napjeva zbog toga što jasno prikazuju melodijsku cjelinu. Takav analitički sustav dobro ocrtava postupke variranja i improviziranja pučkih pjevača u raznim lokalnim sredinama i olakšava usporedbe superpozicijom s raznim oblicima gregorijanskih (35 primjera u knjizi) i drugih crkvenih napjeva poput onih koje je zapisao Gregorio Zarbarini.

U ovom prikazu valja predstaviti obilje novih spoznaja o dugotrajnome procesu pučkoga preoblikovanja i parafraziranja prototipnih melodija, osobito gregorijanskih koje donosi Martinićeva knjiga. Autor je fasciniran, kako navodi, »pučkom inventivnošću« i »stvaralačkim umijećem« pri kreiranju izuzetno raznolikih i kompleksnih melodija. Ovomu uvelike doprinosi pučka spontanost koja podrazumijeva slobodnu izvedbu i improvizaciju. Inventivnost posebno dolazi do izražaja u postupku skraćivanja napjeva, odnosno preobražavanja svečanoga »dugoga« u jednostavan »kratki« na-

pjev. Variranje melodije postiže se raznim glazbenim postupcima: amplifikacijom, ornamentiranjem, alteriranjem određenih tonova, fragmenata i motiva, transponiranjem, modulacijama i skokovima, silazno-uzlaznim pomacima i slično.

Uz razvijenost melodija, pučki glagoljaški stil na cjelokupnom istraživanom području općenito karakterizira slobodan ritam, osobito u oblicima s proznim tekstovima. Napjevi se najčešće oblikuju prema akcentima pjevanoga teksta, a osim toga karakteristični su i relativno spor tempo izvedbe te povezivanje dugih meličkih fraza tehnikom legata. Glazbene su forme često složene, s motivima koji međusobno stoje u kontrastnom odnosu čime doprinose melodijskoj razigranosti. Ipak, pri svemu se tome zadržava i homogenost glazbene cjeline.

Na širem su splitskom području pučke mise, kao i ukupno glagoljaško pjevanje, odlikama višeglasja posve bliske, nerijetko i identične, svjetovnomu pučkomu pjevanju (*klapskom pjevanju*) koje obilježava dvoglasje s tercnim paralelizmom ili troglasje u kojem se tercama u gornjim glasovima pridružuje baritonsko-basovska dionica koja naglašava temeljne harmonijske funkcije ili pak izvodi bordunsku pratnju na dominantni dur-ljestvica. Inače je sukladno tomu opći melodijski karakter glagoljaškoga pjevanja ovdje izrazito tonalitetan i pretežno durski. Na otoku Braču višeglasje je u glagoljaškom pjevanju, međutim, uglavnom dvoglasno u paralelnim tercama ili se pjeva unisono, dok je na otoku Hvaru vrlo često unisono pjevanje. S time korespondira i utjecaj gregorijanike koji je na Hvaru najjači, na Braču nešto slabiji, a u splitskom području najslabiji. U tom se svjetlu može promatrati i odnos modalnosti spram tonalnosti: modalnost je, logično, najjača na Hvaru, na Braču nešto slabija, dok u splitskom području prevladava tonalnost. Gdje je rjeđe prisutna modalnost, manji su i opsezi napjeva. Tako na splitskom području opsezi napjeva prosječno sežu od kvarte do kvinte, na Braču od kvinte do sekste, a na Hvaru od sekste do septime. Na Braču je česta modalno-tonalna struktura napjeva s prevladavajućom unisonom modalnošću koja u završnom dijelu napjeva prelazi u durski tonalitet. Nerijetko su pjevači ondje, a i u drugim područjima, nastojali unisone modalne napjeve, napose one sa strukturom dorske ljestvice, što više prilagoditi tonalitetnomu svjetovnomu višeglasnomu stilu. Osobito su, gdje god su mogli, nastojali

obogatiti napjev novim dionicama i to najčešće dodavanjem prateće terce te, rjeđe, akordične bas-baritonske dionice.

Osnovne su mise na istraživanom području *svečana misa* za veće blagdane i *jednostavna (obična) misa* za nedjelje i manje blagdane. One se međusobno najčešće razlikuju po tome što se razvijeni svečani napjev stalnih dijelova svečane mise na specifičan način pojednostavljuje i skraćuje kada je riječ o jednostavnoj misi. Martinić to naziva postupkom pjevanja *na dugo i kratko* prema načelu »manja svečanost – kraći napjev«. Martinić uočava da u užoj okolici Splita i nekim susjednim mjestima napjevi svečanih i jednostavnih misa počivaju na stavku *Gospodine (Kyrie)*, jer se prema njemu oblikuju svi ostali stavci, bez vidljivoga utjecaja gregorijanike. Martinić to naziva postupkom pjevanja *na istu temu (na isti obrazac)*. Ovakav način oblikovanja misa svrstava on u zasebnu, prvu grupu, napjeva misa jer ih karakterizira i redovito oblikovanje *na dugo i kratko*, relativna kratkoća melodijskih linija u odnosu na druga područja te gotovo isključivo slobodan ritam. Drugu grupu, puno zastupljeniju, predstavljaju svečane i jednostavne mise iz šire okolice Splita, Brača i Hvara koje su puno heterogenije i bliže gregorijanici u odnosu na prvu grupu. U toj se grupi stavak *Gospodine svečane mise* često oslanja na gregorijanski vrlo melički *Kyrie* iz mise *In Festis Duplicibus 1*. Rjeđe je srodan drugim gregorijanskim misama (npr. *In Dominicis infra annum* i *In Festis Semiduplicibus*). U trogirskoj svečanoj misi (*Missa doppia*) i raznim misama na području Hvarske biskupije stavak *Vjerujem (Credo)* srodan je, međutim, često stavku *Credo* iz mise *Apostolorum*, zapisane u zbirci *Canto Sacro* Gregorija Zarbarinija iz 1903. Ta se misa prema Zarbariniju izvodila u zadarskoj katedrali, a njene su varijacije bile prisutne i u drugim dalmatinskim katedralama. Napjevima stavka *Slave (Gloria)* također se strukturnom analizom može nazrijeti jedan prototip melodijski obrazac, ali zasad ne postoje naznake o njegovu podrijetlu. Katkad su *Slava* i *Vjerujem* oblikovani prema istom melodijskom obrascu. Oni se ponegdje u jednostavnijim verzijama izvode tako da se naizmjenično jedan dio teksta recitira, a drugi pjeva. Stavci *Svet (Sanctus)* i *Jaganjče (Agnus Dei)* često se odlikuju brojnim specifičnim lokalnim varijantama, pri čemu je jedino na Hvaru na njihovo oblikovanje znatnije utjecala gregorijanika. Stavak *Svet (Sanctus)* nerijetko je složen i obično sadrži vrlo dugačke, melički razigrane glazbene rečenice, velike opsege i skokove za razliku od

stavka *Jaganjče* koji je uglavnom jednostavniji, kraći i silabičniji. Moguće je zaključiti da je *misa za nedjelje i blagdane*, bilo svečana ili jednostavna, u cjelini sasvim specifična i iznimno raznolika u lokalnim varijantama. Čini se da su u određenim užim odnosno širim područjima unutar istraživane zemljopisne cjeline nekoć postojale prototipne melodije za razne njezine stavke o kojima danas vrlo malo znamo.

Sličnu funkciju svečanoj misi imala je – u pet mjesta snimljena – takozvana *Missa Angelorum* koju je neznani autor najvjerojatnije oblikovao parafraziranjem poznate gregorijanske mise *De Angelis*. Ona je stilski posve srodna pučkim lokalnim izričajima glagoljaškog pjevanja, a izvodi se najčešće uz pratnju orgulja. U odnosu na nju, obrnutu je funkciju posve jednostavne mise imala – u četiri mjesta na Braču i Hvaru snimljena – takozvana *Missa corrente* s jednostavnim melodijama, često silabičnim i recitativnim, pokretljivim ritmom i unisonom izvedbom. Ta misa gotovo da nema dodira s gregorijanicom. Samo u gradu Trogiru izvodila se jednostavna *Missa De Beata Maria Virgine* koja ima dodira s jednostavnom nedjeljnom misom iz toga grada, ali i s gregorijanskom misom *De Angelis*.

U mjestima druge grupe napjeva za svečanu i jednostavnu misu rasprostranjena je *Misa za nedjelje adventa i korizme*. Često je posebnom u odnosu na gregorijansku misu *In Dominicis Adventus et Quadragesimae* čini tek stavak *Gospodine* koji obično predstavlja lokalnu parafrazu gregorijanskoga *Kyrie*. No, postoji i specifični *Vjerujem* koji je zabilježen u šest mjesta širom istraživanoga područja i vjerojatno je riječ o djelu nepoznatoga autora i vremena nastanka. S druge strane, katkad je stavak *Gospodine* variran u ostalim stavicima (*pjevanje na istu temu*), napose u stavicima *Svet* i *Jaganjče*. Mnogi su stavci ove mise, prije svega na Braču i Hvaru, jednostavniji u odnosu na svečanu i jednostavnu misu, odnosno kraći su i silabičniji, bliži psalmodiji, a sama se misa obično izvodi u sporu tempu.

Misa za mrtve bila je rasprostranjena na cijelom istraživanom području i uglavnom predstavlja parafrazu gregorijanskoga *requiema*, osobito na Braču i Hvaru, dok se na užem splitskom području primjenjuje načelo *pjevanja na istu temu*. Ipak, katkad se pojedini njeni stavci poput *Svet* i *Jaganjče* svojom jednostavnom melodijskom strukturom znatno odmiču od gregorijanike.

Konačno, *promjenljivi napjevi misa* često se oslanjanjaju na gregorijaniku dok se *paraliturgijske pjesme* na hrvatskome nerijetko oslanjaju na